

บรรณานุกรม

1. เอกสารขั้นต้นที่ยังไม่ตีพิมพ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1. เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ. แฟ้ม ศ.1/17

กระทรวงธรรมการ พระราชบัญญัติ

— . เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1. เบ็ดเสร็จศึกษาธิการ. 1-18. ร.ศ.105-117 เล่ม 1.

— . เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.6/1. พระราชบัญญัติธรรมนิยมราชตระกูลในกรุงสยาม
และประกาศว่าด้วยธรรมเนียมลงสรงโลกันต์.

— . เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/2. รายงานของขุนวรการโกศล เรื่องการตรวจโรงเรียน
ในประเทศญี่ปุ่น, จ.ศ. 1294 (พ.ศ.2430).

— . เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/3. ราชการในกรมศึกษา, ร.ศ.107-111.

— . เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/5. หนังสือกราบบังคมทูลเจ้าพระยาภาสกรวงศ์, ร.ศ.
117.

— . เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/5. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวถึงพระยาภาสกรวงศ์, ร.ศ. 117.

— . เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/5. เบ็ดเสร็จในกรมศึกษา. 20 กุมภาพันธ์ 108 -
28 มีนาคม 111.

— . เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/16. รายงานโรงเรียนเด็กของพระอรรคชายาเธอฯ,
ศก 109.

— . เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/18. รายงานการสอบไล่วิชานักเรียนต่าง ๆ, 2 สิงหาคม
2434 - 30 ธันวาคม 2441).

— . เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/24. รายงานกรมศึกษาธิการ, พ.ศ. 2433.

— . เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/29. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์และเบ็ดเสร็จธรรมการ,
(11 เมษายน 2437 - 10 ตุลาคม 2439).

— . เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/30. เบ็ดเสร็จโรงเรียน, (12 พฤษภาคม 2437 -
5 พฤศจิกายน 2438).

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/35. รายงานโรงเรียนต่าง ๆ, (31 สิงหาคม 2438 - 21 กรกฎาคม 2441).
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/37. รายงานกระทรวงธรรมการ, (29 พฤษภาคม 2440 - 24 สิงหาคม 2440).
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/50. รายงานเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ถึงพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรินทร์.
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/60. การสอบไล่หนังสือไทย, 2442.
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1/85. เบ็ดเสร็จธรรมการ, 2445 2453.
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1.1/4. การศึกษาของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนครราชสีมา และพระราชกุมารทั้งหลาย.
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.1.2/1. โรงเรียนเด็ก.
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/1. หนังสือกราบบังคมทูลพระราชเทวีของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 22 ตุลาคม 2436.
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/2. ตรวจและจัดโครงการศึกษา, ร่างกฎที่ 1, 2 ที่คัด สำหรับการศึกษาเป็นหลักสูตรในโรงเรียนมูลสามัญ ร.ศ. 111.
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/2. พิกัดสำหรับการศึกษาเป็นหลักสูตรในโรงเรียน มูลสามัญ, 2435.
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/3. ตรวจและจัดโครงการศึกษา, ความเห็นของ เจ้าพระยาวิสุทธีสุริยศักดิ์ เรื่องการจัดการศึกษา ร.ศ. 117.
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/3. พระราชหัตถเลขาของสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว กราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส, 24 กรกฎาคม ร.ศ. 117.
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/3. หนังสือกราบบังคมทูลของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลงวันที่ 26 ก.ค. ร.ศ. 117.
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/4. สำเนาความเห็นในการเล่าเรียนของนักเรียนสยาม ซึ่งมาเล่าเรียนวิชาต่าง ๆ ในประเทศอังกฤษ, 13 พ.ค. - 21 มิ.ย. ร.ศ. 117.
- , เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.2/4. รายงานการประชุมอุปราชและสมุหเทศาภิบาล, 26 มีนาคม ร.ศ. 118.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 2/4. พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ กราบทูล
พระเจ้าไฉนงยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรินทร์.

- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.2/5 หนังสือพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ กราบบังคมทูลพระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 22 พฤศจิกายน ร.ศ.124. (พ.ศ.2448)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.2/5 ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ
กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 1 มกราคม ร.ศ.125.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.2/5. หนังสือกรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 1 เมษายน ร.ศ.125.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.2/6. แผนจัดการศึกษา, 31 กรกฎาคม 117. 17 กันยายน
127.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 แน้ม ค.2. ตรวจและจัดโครงการศึกษา 1-12, ร.ศ.112-129.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.2/7. พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว, ลงวันที่ 4 มีนาคม ร.ศ. 117.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.2/9. "รายงานการศึกษาแห่งประเทศไทย" ของหลวงไพศาล
ศิลปศาสตร์ ขอประทานกราบเรียน พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์, ลงวันที่ 25 มีนาคม
ร.ศ. 121.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.2/10 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวถึงพระยาวิชิตวงศ์วุฒิไกร, 7 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 124.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.2/5 ร่างประกาศพระบรมราชโองการพระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ลงวันที่ 1 กันยายน พ.ศ.2453.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.4/1. พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ถึงเจ้าพระยาวิชิตวงศ์
วุฒิไกร, 1 ต.ค. ร.ศ. 125.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.4/7. กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ กราบทูลกรมหมื่นสมมต
อมรินทร์, วันที่ 19 เมษายน ร.ศ.119 ที่ 33/428.
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.5/2. พระราชดำรัสเปิดโรงเรียน. (18 มกราคม -
6 มีนาคม 2435).
- เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.5/3. โรงเรียนราชกุมารและราชกุมารี. (22 ธันวาคม
2437 - 17 กรกฎาคม 2442).

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/15. รายงานโรงเรียนเด็ก.
(เมษายน - มิถุนายน 2444).

—, เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/15. โรงเรียนสุนันทาลัย. (6 ตุลาคม 114-14 มีนาคม 116).

—, เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/17. โรงเรียนสุนันทาลัย. (27 กันยายน 121 - 23 พฤศจิกายน 125).

—, เอกสารรัชกาลที่ 5 ศ.5/19. โรงเรียนมหาดเล็ก. (6 สิงหาคม 117).

—, เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.1/1. รายงานการประชุมอุปราชและสมุหนเทศาภิบาล,
24 ธ.ค. 2462.

—, เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.1/11. แสดงศิลปหัตถกรรม, 1 ตุลาคม 2455 -
3 กรกฎาคม 2467.

—, เอกสารรัชกาลที่ 6 บ.1.3/19. ร่างพระราชดำรัสเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษา,
1 มกราคม 2460.

—, เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/2. ร่างพระราชบัญญัติลักษณะบังคับเด็กเข้าเรียน
พ.ศ.2457.

—, เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/5, 9 กันยายน 2457 - 22 เมษายน พ.ศ. 2463
ราษฎรศึกษา (9 ก.ย. 2457 - 22 เม.ย. 2463).

—, เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/5. เรื่องพระราชบัญญัติประถมศึกษา, (ม.ค. 2460 -
31 มี.ค. 2466).

—, เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/11. ประมวลศึกษาภาค 2 หลักสูตรสามัญศึกษา.
(1 พฤศจิกายน 2464).

—, เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/12. ประมวลศึกษาภาคพิเศษ ภาค 1 หัวข้อการสอน
สำหรับประถมศึกษา. (1 ตุลาคม 2464).

—, เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.2/17. รายงานการแสดงศิลปหัตถกรรม, พ.ศ. 2455.

—, เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.4/2. คำกราบบังคมทูลเรื่องตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูของ
เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, ลงวันที่ 18 ตุลาคม 2459.

—, เอกสารรัชกาลที่ 6 บ.3.1/64. พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยายมราช, 4 เม.ย. ร.ศ.130.

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.4/5. เรื่องพระราชบัญญัติประถมศึกษา,
พ.ศ. 2464.
- . เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.4/26. เรื่องปัญหาโรงเรียนเงินหมกเกลือเกิด คำกราบบังคมทูล
เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, 20 เมษายน 2459.
- . เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.10/5. รายงานการประชุมเสนาบดีสภาครั้งที่ 4 ลงวันที่
12 กันยายน, 2457.
- . เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.10/15. เรื่องประกาศจัดการศึกษาของทวยราษฎร์ของ
เสนาบดีกระทรวงนครบาล, 1 เมษายน 2454.
- . เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.4/60. ขอทราบเรื่องเด็กหญิงหมกเกลือต่าง ๆ. 16 เมษายน,
2457.
- . เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.10/13. เรื่องเจ้าพระยาพระเต็จสุเรนทราธิบดีทูลเกล้า
ถวายความเห็นที่จะจัดการศึกษา, ร.ศ.131. (สำหรับพระราชวินิจฉัยคราวที่ 1)
- . เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.10/17. ประกาศตั้งรูปโครงการศึกษา, (18-30 ตุลาคม
2456).
- . เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.10/35. ความเห็นเรื่องเด็กหญิงชายเรียนปนกัน,
16 เมษายน 2461.
- . เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.10/42. แผนการศึกษาชาติ, (17 พ.ย. - 28 พ.ย.
2462).
- . เอกสารรัชกาลที่ 6 น.20.13/3. ระเบียบการโรงเรียนฝึกหัดครูผู้หญิงด้วยการ
ศึกษาสำหรับเด็กหญิงในเวลานี้ที่ได้จัดขึ้นแล้ว พอเป็นรูปก็มีแต่ในกรุงเทพฯ.
(17 เมษายน 2456).
- . เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.10/3. ตรวจและจัดโครงการศึกษา 1-12. เรื่องความเห็น
จัดการศึกษา ร.ศ. 131.
- . เอกสารรัชกาลที่ 6 น.20.13/6. คำกราบบังคมทูลพระราชดำรัสตอบในการเปิด
โรงเรียนเบญจมราชาลัย สถานที่ฝึกหัดครูหญิง. (24 ธันวาคม 2456).
- . เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.10/5. จัดการศึกษาประชาบาลทั่วทุกหมกเกลือ, (1 เมษายน
2454 - 30 กันยายน 2457).

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารรัชกาลที่ 6 น.39.5/31. ความเห็นเรื่องการศึกษา,
 สำหรับชาติ, 20 มีนาคม 2460.
- . เอกสารรัชกาลที่ 7 ศ.1/21. ระเบียบการและข้อบังคับหลักสูตรของกระทรวง
ธรรมการ. (19 เมษายน - 18 พฤษภาคม 2472).
- . เอกสารรัชกาลที่ 6-7. ร่างพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์. (13 ตุลาคม 2460 -
 8 ตุลาคม 2475).
- . เอกสารรัชกาลที่ 7 ศ.14/4. ฐานะการเงินแผ่นดิน, พ.ศ. 2474.
- . เอกสารรัชกาลที่ 7 ศ.15.1/5. งบประมาณประจำปี พ.ศ. 2468-2475.
- . เอกสาร ศธ.2/45. ระเบียบจัดการโรงเรียนสตรี. (18 กันยายน 2451).
- . เอกสาร ศธ. 50.4/1. เรื่องซ่อมแซมโรงเรียนสุนันทาลัยจัดทำเป็นโรงเรียนราชินี
และกลายเป็นของหลวง.
- . เอกสาร ศธ.50.18/118. เลิกโรงเรียนสุนันทาลัย ร.ศ. 121, (25 ก.ย. -
 4 ก.ค. 2465).
- . เอกสาร ศธ.4/99. (ปีที่ 2) ทูลเกล้าถวายบันทึกแผนการศึกษาสำหรับชาติ.
- . เอกสาร ศธ.4/112. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเพชรบุรี มีพระประสงค์จะทรงบำรุง
การศึกษาฝ่ายหญิง และโปรดเกล้าฯให้ กระทรวงธรรมการเลือกครูผู้หญิงส่งไป
ดูการศึกษาในยุโรปกับจะพระราชทานเงินค่าพาหนะเดินทางและค่าใช้จ่าย
10,000 บาท. (7-8 ธันวาคม 2469).
- . เอกสาร ศธ. 4/21. รายงานประชุมการวางหลักสูตรประถมและมัธยมสามัญ
วันที่ 18 สิงหาคม 2476. (18 สิงหาคม 2476).
- . เอกสาร ศธ.4.4/22. รายงานการประชุมกรรมการวางหลักสูตรประถมและมัธยมสามัญ
ครั้งที่ 2-3. (29 สิงหาคม 2476).
- . เอกสาร ศธ.4.4/25. รายงานการประชุมกรรมการวางหลักสูตรประถมและมัธยมสามัญ
วันที่ 17 ตุลาคม 2476. (17 ตุลาคม 2476).
- . เอกสาร ศธ.6/145. พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ 2461.
- . ศธ.17/21. หลวงสินธุสงครามชัย ขอร้องให้โรงเรียนสตรีริมาแสดงศิลปของโรงเรียน
และขายอาหารในงานฉลองโรงเรียนสวนกุหลาบ ครบรอบ 50 ปี. (16 กุมภาพันธ์-
 23 มีนาคม 2475).

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสาร ศธ.29/8 เก็บค่าเล่าเรียน โรงเรียนสตรีวิทยา บำรุงสตรีวิทยาศึกษานารี (6 เมษายน 2447).
- , เอกสาร ศธ.29/37. ข้อบังคับการเก็บเงินค่าเล่าเรียน. (2456).
- , เอกสาร ศธ.50/113. เข้าบ้านขุนหลวงพระยาไกรสิทธิ์เป็นโรงเรียนบำรุงสตรีวิชา. (1 สิงหาคม - 23 มกราคม 2444).
- , เอกสาร ศธ.50/114. ขออนุญาตให้สัตตเป็นนักเรียนสอนโรงเรียนบำรุงสตรี. (17 มกราคม 2449).
- , เอกสาร ศธ.50/793. เปิดโรงเรียนศึกษานารี และโรงเรียน สตรีวิท และงบประมาณรูปแบบเปลี่ยนแปลงของโรงเรียนสตรี แลโรงเรียนวัดราชบพิธ. (25 กรกฎาคม - 14 กันยายน 2444).
- , เอกสาร ศธ.50/794. สร้างโรงเรียนศึกษานารี. (2 มิถุนายน - 21 มิถุนายน 2444).
- , เอกสาร ศธ.50/796. เงินค่าซื้อของเครื่องเย็บปักถักร้อยสำหรับฝึกหัดนักเรียน ศึกษานารี. (2-11 กรกฎาคม 2447).
- , เอกสาร ศธ.50.1/1. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมขุนมรพงษ์ศิริพัฒน์ ถวายที่ ว่างเกล้าให้รัฐบาลตั้งเป็นโรงเรียนสตรี พระราชทานนามว่า โรงเรียนเบญจมราชาลัย. (18 พฤศจิกายน 2455 - 17 ธันวาคม 2456).
- , เอกสาร ศธ.50.1/16. เลือกครูผู้หญิงโรงเรียนราชินีส่งไปเป็นครูตามหัวเมือง. (22 - 26 พฤศจิกายน 2455).
- , เอกสาร ศธ.50.15/7. อาจารย์โรงเรียนสตรีวิทยา บำรุงสตรี ไม่ยอมสอน พระพุทธศาสนา ในโรงเรียนตามหลักสูตรของกรมศึกษาธิการ. (15-18 สิงหาคม 2445).
- , เอกสาร ศธ.50/12. ซื้อเครื่องเย็บปักถักร้อยสำหรับโรงเรียนสตรีวิทยา. (21 มีนาคม 2446).
- , เอกสาร ศธ.15/24. บายูชีนักเรียนสอนโรงเรียนสตรีวิทยา. (20-31 ตุลาคม 2454).
- , เอกสาร ศธ.50.19/4. ส่งหลักสูตรให้โรงเรียนเสาวภาบำรุงสตรี สตรีวิทยา. (22 กุมภาพันธ์ 2447).

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ศธ.50.19/5. ครูโรงเรียนเสาวภาไม่สามัคคีกัน.

(15 มิถุนายน - 31 มกราคม 2450).

—, เอกสาร ศธ.50.19/16. ประวัติโรงเรียนเสาวภา. (20 มกราคม 2462).

—, เอกสาร ศธ.50/610. เรื่องโรงเรียนวัดสะพานสูง "อนุรัตน์ศึกษาการ" ขออนุมัติให้นักเรียนหญิงที่มีอายุเกิน 12 ปี เรียนต่อไป. (23-26 สิงหาคม 2462).

—, เอกสาร ศธ. 50/613. เรื่องให้นางสาว แล่ คมพานนท์ เข้าเรียนปนกับเด็กชาย, 2464.

—, เอกสาร ศธ.53.3/23 เรื่องสมเด็จพระพันปีหลวงขอพระราชทานเงินให้กระทรวงมหาดไทยสร้างโรงเรียนสตรีตามหัวเมือง.

—, เอกสาร สบ.2.32/18-38. โรงเรียนและการศึกษา, 2465.

—, เอกสาร สบ.52.9/7. ข้อเสนอของกระทรวงศึกษาธิการ. (พ.ศ.2493).

เอกสารชิ้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารส่วนบุคคล สบ.4.2/13 พระยาอนุমানราชธนา

เรื่องประเพณีการศึกษาศสมัยก่อน.

— เอกสารส่วนบุคคล สบ.5.2.7/18 ม.ล.ปิ่น มาลากุล การบริหารการศึกษา

เรื่อง การประชุมอบรมเรื่องปรับปรุงส่งเสริมโรงเรียนประชาบาล หมวดที่ 4
ระเบียบวิธีการสอนวิชาต่าง ๆ พ.ศ.2495.

—, รายงานพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ. (31 สิงหาคม พ.ศ.

2438) ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 12 ร.ศ.144.

เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชินีนาถ. จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานฉลอง

วันพระราชสมภพครบรอบร้อยปีของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชินีนาถ

1 มกราคม 2507. พระนคร: โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, 2506.

ตำราฐานานุกรม, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาปรัตยบันแห่ง

ประเทศสยาม ภาคที่ 1 พ.ศ.2414-2434 กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิทยบรรณ

ธนากร, 2480.

ดำรงราชานภาพ และยอนลัน. ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของสยาม. ที่ระลึกในงาน

พระราชทานเพลิงศพมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี, มปท.,
25 เมษายน 2463.

กรรมการ, กระทรวง. รายงานประจำปี 2451.

—, ระเบียบการโรงเรียนราชินีในพระบรมราชูปถัมภ์ส่วนพระองค์ ของสมเด็จพระศรี-
นัชรินทราบรมราชินีนาถ, ศก. 131.

ศึกษาธิการ, กระทรวง. ระเบียบการอุดหนุนโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ.2481.

—, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ.2435-2507. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา,
2507.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา. 2506.

พระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพนางสมร เทียนเงิน, มปท., 18 พ.ศ. 2525.

พระราชหัตถเลขาสมเด็จพระศรีนัชรินทราบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ 6 และ 7 พระราชทาน
เจ้าพระยาเสด็จสุเรนทราธิบดี. พิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานวันฉลองพระราชสมภพ
ครบร้อยปีของสมเด็จพระศรีนัชรินทราบรมราชินีนาถ, มปท., 1 เมษายน 2507.

หลักสูตร

กรรมการ, กระทรวง. หลักสูตรกรมศึกษาธิการสำหรับสามัญศึกษาชั้นประถมและมัธยม
ร.ศ. 124.

—, หลักสูตรสำหรับโรงเรียนผู้หญิง ร.ศ. 126. (พ.ศ. 2450).

—, หลักสูตรมูลศึกษา ร.ศ. 128. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2452.

—, หลักสูตรสามัญศึกษา ร.ศ. 130. พิมพ์ครั้งที่ 2 พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ.
2454.

—, ประถมศึกษาภาค 2 หลักสูตรสามัญศึกษา พ.ศ. 2464.

—, หลักสูตรประถมศึกษาสามัญชายและหญิง (จากประมวลศึกษาภาค 2). พระนคร:
โรงพิมพ์อักษรนิติ, 2454.

—, ประมวลโครงการศึกษาภาค 1 โครงการศึกษา. มปท., 2464.

- ธรรมการ, กระทรวง. ประมวลการศึกษาภาค 2 หลักสูตรประถมศึกษา, 2480.
- ศึกษาธิการ, กระทรวง. หลักสูตร พ.ศ.2491. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2491.
- . หลักสูตร พ.ศ. 2498. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2498.
- . หลักสูตรประโยคประถมศึกษาตอนต้น พ.ศ.2503. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
คุรุสภา, 2518.
- . หลักสูตรประโยคประถมศึกษาตอนปลาย พ.ศ. 2503. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
คุรุสภา, 2518.
- . หลักสูตรประถมศึกษา พ.ศ.2521. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2521.
- . หลักสูตรประถมศึกษา พ.ศ.2521 (ฉบับปรับปรุง พ.ศ.2533). กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์คุรุสภา, 2533.

สัมภาษณ์

- ศาสตราจารย์ คุณดวงเดือน นิตาลบุตร, อาจารย์พิเศษ ภาควิชาศึกษาศาสตร์ คณะครุศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, สัมภาษณ์, 28 มิถุนายน 2536.
- ศาสตราจารย์ ลิ่นจี หะวานนท์, อาจารย์พิเศษ ภาควิชาศึกษาศาสตร์ คณะครุศาสตร์-
มหาวิทยาลัย, สัมภาษณ์, 25 มิถุนายน 2536.
- ศาสตราจารย์ (พิเศษ) ทองต่อ กล้วยไม้ ณ ออยุธยา. สัมภาษณ์, 17 สิงหาคม 2536.
- ศาสตราจารย์ สุนน อมรวิวัฒน์. ที่ปรึกษานิเทศ ภาควิชาประถมศึกษา คณะครุศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, สัมภาษณ์, 23 มิถุนายน 2536.
- อาจารย์ สวัสดิ์ จงกล, อาจารย์พิเศษ ภาควิชาประถมศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์-
มหาวิทยาลัย สัมภาษณ์, 2, 6, 26 มิถุนายน และ 13 สิงหาคม 2536.
- ศาสตราจารย์ ดร. ไพฑูรย์ สินลารัตน์. คณบดีคณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย สัมภาษณ์,
14 กันยายน 2536.
- อาจารย์ ไพบูลย์ เจริญกุล. หัวหน้าศึกษานิเทศก์ กลุ่มการงานพื้นฐานอาชีพ สำนักงาน
คณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. สัมภาษณ์, 14 มิถุนายน 2536.
- อาจารย์ เอี่ยม โทบุญเลี้ยง. ที่ปรึกษาหน่วยวัดและประเมินผลการศึกษา กรมวิชาการ
กระทรวงศึกษาธิการ. สัมภาษณ์ 30 สิงหาคม 2536.

เอกสารชั้นรองหนังสือ

กมล เกตุสิริ. ฝรั่งอยู่เมืองไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ม.ป.ป.
กาญจนา แก้วเทพ. ม่านแห่งอคติ : ความสัมพันธ์ระหว่างสตรีกับสถาบันสังคม.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เจนเดอร์เพรส, 2535.

กุหลาบ สายประดิษฐ์, และ จิตร ภูมิศักดิ์. ประวัติศาสตร์สตรีไทย พระนคร: สมชาย
การพิมพ์, 2519.

การศึกษาออกโรงเรียน, กรม. กระทรวงศึกษาธิการ. วิวัฒนาการทางการศึกษา
นอกโรงเรียนของไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2527.

กาญจณี ละอองศรี. ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการจีนกับไทย. กรุงเทพมหานคร:
ไทยวัฒนานาณิช, 2525.

กฤษณา สินไชย และ รัตนา ฤชาฤทธิ. ความเป็นมาของแบบเรียนไทย. กรุงเทพมหานคร:
จงเจริญการพิมพ์, 2522.

———. 200 ปี ของการศึกษาไทย ลำดับเหตุการณ์สำคัญ. กรุงเทพมหานคร:
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

กรมการพัฒนาชุมชน. เอกสารเกี่ยวกับการจัดการศึกษาเยาวสตรีในชนบท. จัดทำโดยสมาคม
สตรีไทย บ้านนงคศิลา. มปท., 2516.

เกียรติชัย พงษ์พาณิชย์. ปฏิวัติ 2475. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แพรววิทยา, 2514.

กำธร สิริกุล. ประวัติหนังสือและการพิมพ์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
รามคำแหง, 2523.

คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเถลิงถวัลย์ราชสมบัติครบรอบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เอกสารเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511.

คณะทำงานวางแผนสตรีระยะยาว. รายงานการศึกษาเพื่อการจัดทำแผนพัฒนาสตรีระยะยาว
2524-2544. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2525.

คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน. สังคมไทย 2529.
รายงานการวิจัย กองศึกษาและเผยแพร่การพัฒนา ม.ป.ป.

คณะกรรมการจัดงานฉลองวันคล้ายราชสมโภชครบรอบ 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511.

คณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษาฯ สหประชาชาติ. 2 (เมษายน - มิถุนายน 2533): 1-59.

คณะอาจารย์ภาควิชาพื้นฐานการศึกษา คณะครุศาสตร์ วิทยาลัยครูธนบุรี. ความรู้เบื้องต้นทางการศึกษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ 5, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด อรุณการพิมพ์, 2535.

คุรุสภา. ประวัติครู. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2513.

———. ประวัติครู. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516.

———. ประวัติครู. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2520.

คณะอาจารย์ภาควิชาพื้นฐานการศึกษา คณะครุศาสตร์ วิทยาลัยครูสวนสุนันทา. การศึกษาไทย. กรุงเทพมหานคร: อรุณการพิมพ์, 2535.

โคทม อาริยา. แบบฉบับอันพึงประสงค์ของสตรีไทย. คณะวางแผนพัฒนาระยะยาว, ม.ป.ท., ม.ป.ป.

คึกฤทธิ์ ปราโมช. สังคมอยุธยา หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2515.

———. สถาบันสตรีไทย ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ-ประสานมิตร, 2519.

———. สี่แผ่นดิน. พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510.

จุลจักรพงษ์, พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า. เจ้าชีวิต กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2505.

จุลดา ภัคดีภูมินทร์. เจ้านาย. กรุงเทพมหานคร: รวมสาส์น, 2533.

เจริญ ไวรวัจนกุล. การศึกษาไทย. กรุงเทพมหานคร: ศูนย์ส่งเสริมวิชาการ, ม.ป.ป.

เจือ สตะเวทิน. คติไทย. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร้อยตรีอภัย นานิชกุล ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 1 เมษายน 2515.

จิตรกร ตั้งเกษมสุข. ความเป็นมาของการศึกษาไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เคล็ดไทย จำกัด, 2525.

- ฉวีวรรณ กิรติกร. การประถมศึกษากับลายสือไทย. เอกสารสำนักงานคณะกรรมการ
การประถมศึกษาแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, 2526.
- ฉันทิพย์ กระแสสินธุ์. กวีโวหารโบราณคดี. พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2503.
- น้ำ ทองคำวรรณ. คำอ่านศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง ศิลาจารึกสุโขทัย หลักที่ 1
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2514.
- ชลลดา เรืองรักษลิขิต. ชีวประวัติและผลงานของสุนทรภู่. ภาควิชาภาษาไทย
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529. (พิมพ์เผยแพร่เนื่องในโอกาส
ฉลอง 200 ปีเกิดของสุนทรภู่ ในปี พ.ศ.2529)
- ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ.2325-2452 ด้านเศรษฐกิจ. กรุงเทพมหานคร:
ม.ป.ท., 2522.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช. การเมืองการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองของไทย. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ,
2523.
- ชนิตา รักษาผลเมือง. พื้นฐานการศึกษา. หลักการและแนวคิดทางสังคม. ภาควิชาสารัตถ-
ศึกษา. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- ชาเวียร์ ปอล, ผู้แปล. ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณาจักรสยาม. กรุงเทพมหานคร:
กรมศิลปากร, 2530.
- ณรงค์ พ่วงนิศ. ประวัติศาสตร์ไทย 3 ประวัติศาสตร์การปกครองและการเมืองไทย.
ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประสานมิตร, 2523.
- เดช บุญนาค. ประมวลเหตุการณ์สำคัญที่มีต่อการศึกษาไทยในรอบร้อยปีที่ผ่านมา ระหว่างปี
2367-2459. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512.
- . บทเรียนจากการจัดการศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ:
โรงพิมพ์คุรุสภา, 2517.
- ดวงเดือน นิคาลบุตร. ประวัติการศึกษาไทย. ภาควิชาสารัตถศึกษา คณะครุศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.
- . บทละคร บทเพลง และกาพย์ กลอน คติธรรม พระนิพนธ์ของหม่อมเจ้าหญิง
พิจิตรจิราภา เทวกุล. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศ.ส., 2524.

- ดำรงราชานุภาพ, กรมพระยา. ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาปรัตยบันแห่งประเทศไทยสยาม ภาคที่ 1 (พ.ศ. 2414-2434). ในเอกสารนิเทศการศึกษาฉบับสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. หน้า 195-208. กรุงเทพมหานคร: หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมฝึกหัดครู, 2525.
- . ไทยรบพม่า. กรุงเทพมหานคร: แพร่วิทยยา, 2514.
- . ความทรงจำ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สมาคมสังคมนาศาสตร์ไทยแห่งประเทศไทย, 2505.
- . ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาปรัตยบันแห่งประเทศสยาม ภาคที่ 1 (พ.ศ.2441-2434) ในงานปลงศพหม่อมหลวงใหญ่ ดิสกุล. หน้า 20 พระนคร: ม.ป.ท., 2480.
- . และยอนลัน, ดับลยู บี. ประวัติสังเขปแห่งการศึกษาประเทศไทย ในพระราชทานเพลิงศพ มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปี้ย มาลากุล). หน้า 8. พระนคร: ม.ป.ท., 2463.
- . พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์. พระนคร: โรงพิมพ์จำลองศิลป์, 2494.
- . ประวัติบุคคลสำคัญ. พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505.
- ดำรงราชานุภาพ, กรมพระยา. สนมเอก. กรุงเทพฯ: บัณฑิตการพิมพ์, 2525.
- ตาด ประทีปเสน. โรงเรียนกุลสตรีวังหลังกับหม่อมไค้. มปท., 2517.
- แถมสุข นุ่มนนท์. ประมวลเหตุการณ์สำคัญที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาไทย. บทเรียนจาก
การจัดการศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา. หน้า 20. รายงานการประชุมทางวิชาการ กรมสามัญศึกษา ครั้งที่ 3. พ.ศ. 2512.
- ทองต่อ กล้ายไม้ ณ ออยุธยา. 100 ปี ประถมศึกษาเพื่อทวยราษฎร์. สำนักงานคณะกรรมการ
การประถมศึกษาแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, 2527.
- . พระพุทเจ้าหลวงกับงานวางรากฐานการศึกษา. วารสารท้องถิ่น. 20 (มิถุนายน 2523) : 59-70.
- . 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร: สารศึกษการพิมพ์, 2524.
- ทิววรรณ ยุทธโยธิน. การศึกษาไทย. กรุงเทพฯ: ธนการพิมพ์, 2528.

- ที่ระลึกงานฉลองครบ 100 ปี วันประสูติหม่อมเจ้าพิจิตรจิราภา เทวกุล. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์ไทยเชม, 2524.
- เทพรัตนราชสุดา, สมเด็จพระ. การวางรากฐานการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 60 ปี สุนารีวิทยา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
ตราเสือการพิมพ์, 2528.
- . สมเด็จพระแม่กับการศึกษา. กรุงเทพมหานคร: อัมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2535.
- ทักษ์ เฉิมเกียรติ. ความคิดทางการเมืองของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และระบบพ่อขุน
อุปถัมภ์. กรุงเทพมหานคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2519.
- จิตา สารยา. โครงสร้างของชนชั้นในสังคมสุโขทัย. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์
แห่งประเทศไทย, 2519.
- นคร พันธรงค์. ประวัติศาสตร์สมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์พิมพ์เนค, 2524.
- นาคยา อิงคนารถ, ทวี ทองสว่าง และ วัฒน รอดสำอางค์. ประวัติศาสตร์ไทย.
กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 22529.
- นิตินันท์ศึกษา สาขาบริหารการศึกษาปีที่ 2. เอกสารการสัมมนาเรื่องการจัดการศึกษา
สำหรับผู้ด้อยโอกาสทางการศึกษาในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร:
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.
- นิรมล ตีรณสาร สวัสดิบุตร. แนวคิดทางการศึกษาของบุคคลสำคัญของไทยในรอบสองร้อยปี
แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ : พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ตีรณสาร, 2526.
- นพมาศ. ตำหรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์. กรุงเทพฯ: ศิลปบรรณาการ, 2513.
- นางเยาว์ กาญจนจारी. พระมหากษัตริย์ในพระบรมราชจักรวงศ์ พระราชกรณียกิจ
พระราชทานการศึกษาแก่ประชาชน. ในเอกสารนิเทศการศึกษา ฉบับสมโภชน์
กรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. หน้า 9-20. กรุงเทพมหานคร: หน่วยศึกษานิเทศก์
กรมฝึกหัดครู, 2525.
- บรรจง ชูลกุลชาติ. บทความทางวิชาการ พ.ศ. 2530-2533. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์องค์การทหารผ่านศึก, 2533.

- บุญเจือ อองคประดิษฐ์. ความเป็นมาของแผนการศึกษาชาติ. เอกสารชุดการพัฒนการศึกษา.
พระนคร: โรงพิมพ์มิ่งมงคลการพิมพ์, 2504.
- ประยูร ศรีประสาธน์ และ นิรมล กิตติวิบูลย์. นโยบายการศึกษาของไทยในยุครัตนโกสินทร์
ในเอกสารนิเทศการศึกษา ฉบับสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. กรุงเทพมหานคร:
หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมฝึกหัดครู, 2525.
- ปิ่น มาลากุล, หม่อมเจ้า. กำเนิดโรงเรียนมหาดเล็กหลวง. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
คุรุสภา ลาดพร้าว, 2517.
- ปลัดกระทรวงศึกษาธิการ, สำนักงาน. การวางแผนการศึกษา. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512.
- บ๋วย อึ้งภากรณ์. การศึกษาในทัศนะของข้าพเจ้า. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เรือนแก้ว-
การพิมพ์, 2530.
- ปรีชญมธาดา, พระยา. การจัดการศึกษาของพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส.
โรงพิมพ์คุรุสภา, 2539.
- ประยูทธ สิทธิพันธ์. ตามรอยพระพุทธรเจ้าหลวง. พระนคร: สำนักพิมพ์สยาม, 2514.
- . แผ่นดินพระพุทธรเจ้าหลวง, พระนคร: โรงพิมพ์เมืองอักษร, 2501.
- . ราชสำนักไทย. พระนคร: คลังวิทยา, 2505.
- ประยูร ศรีประสาธน์. เอกสารประกอบการสอนวิชาหลักและพื้นฐานการศึกษาไทย.
ภาควิชาสารัตถศึกษา คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516.
- ปทุมพร วัชรเสถียร. สตรีไทย. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท., 2518.
- ปาเลอกัวซ์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร: สำนักพิมพ์
ก้าวหน้า, 2506.
- แปดสิบห้าปีที่ผ่านมามาของท่านผู้หญิงพัว อนุรักษ์ราชมณเฑียร 28 ธันวาคม 2526.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2526.
- พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระ
พระปิตุจฉาสยามมาลศรี พระอัครราชเทวี. ในงานพระเมรุสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม
พระนครสวรรค์คีรี. หน้า 25. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเชชม, 2493.
- พระวรวงศ์เธอ. ลักษณะสังคมพุทธ. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2527.

- พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ประมวลพระนิพนธ์ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับ
การศึกษา. พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514.
- พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. สำเนาย่อเรื่องพระราชบัญญัติ
ประถมศึกษา. นิพนธ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางจรัสศรี สุจริตกุล
ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม ในวันที่ 1 กันยายน พ.ศ.2514. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์มิ่งมงคลการพิมพ์, 2514.
- พูนพิศมัย ดิศกุล, ม.จ. ประชุมพระราชนิพนธ์ เล่ม 2. กรุงเทพมหานคร: บัณฑิตการพิมพ์,
2529.
- . ชีวิตและการทำงานของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ. ธนบุรี:
โรงพิมพ์รุ่งรัตนา, 2515.
- วงศ์อินทร์ ศุขจร. ประวัติการศึกษาไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2515.
- พวงเพชร สุรัตน์กวีกุล. บทบาทของสตรีด้านสังคมและเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์
เอกสารประกอบการประชุมวิชาการสาขาสังคมศาสตร์ ครั้งที่ 23 เรื่อง
สังคมไทย อดีตถึงปัจจุบัน ณ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 4-7 กุมภาพันธ์
2525.
- พิทยาลาภฤติยากร. พระวรวงศ์เธอกรมหมื่น. ท้าววรจันทร์ ในชุมนุมพระราชนิพนธ์
พระนคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2507.
- พรเพ็ญ ปทุมศิริ. วิวัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษา. เอกสารอัดสำเนาฝ่ายพัฒนาหลักสูตร
ประถมศึกษา ศูนย์พัฒนาหลักสูตร, ม.ป.ป.
- ไพฑูริย์ มีกุล และคณะ. ประวัติศาสตร์ไทยยุคก่อนประวัติศาสตร์ไทยถึงสิ้นอยุธยา. ภาควิชา
ประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ นิพนธ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์แสงรุ่งการพิมพ์, 2522.
- ไพฑูริย์ สีนลารัตน์. ปรัชญาการศึกษาไทย. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2524.
- มานิจ ชุมสาย, ม.ล. ประวัติทางการศึกษาภาคบังคับในประเทศไทย. พระนคร: ม.ป.ท.,
2493.

- มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรณมาริราช. เอกสารการสอนชุดวิชาการศึกษาลดชีวิต และการศึกษา
นอกระบบ. หน่วยที่ 1-15. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรณมาริราช,
2532.
- . เอกสารการสอนชุดวิชาสังคมไทย. หน่วยที่ 1-15. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัย-
สุโขทัยธรณมาริราช, 2532.
- . เอกสารการสอนชุดวิชาการศึกษากับชีวิตและชุมชน. หน่วยที่ 1-15. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรณมาริราช, 2526.
- . เอกสารการสอนชุดวิชาประวัติศาสตร์ไทย. หน่วยที่ 1-15. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรณมาริราช, 2526.
- มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรณมาริราช. . เอกสารการสอนชุดวิชาการเมืองการปกครองไทย.
หน่วยที่ 1-15. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรณมาริราช,
2526.
- . เอกสารการสอนชุดวิชาคหกรรมศาสตร์ทั่วไป. หน่วยที่ 8-15. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรณมาริราช, 2525.
- รอง ศยามานนท์. ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา,
2507. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในวันครบรอบเจ็ดสิบสองปีของกระทรวง วันที่ 1
เมษายน พ.ศ. 2507.
- โรงเรียนราชินีในงานฉลองครบ 50 ปี. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อักษรสาส์น, 2498.
- ราชกุมารี อมฤต เการ์. (แต่ง). เรื่องอุไร กุศลาสัย (แปล). ฐานะของสตรีอินเดียใน
ปัจจุบัน จันทรเกษม 87 (มีนาคม - เมษายน) 2515: 87.
- ลาร์ลูแบร์ (แต่ง). พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ (แปล) จดหมายเหตุ
ลาร์ลูแบร์ เล่ม 1 พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505.
- ลาร์ลูแบร์ (แต่ง). สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล). ราชอาณาจักรสยาม พระนคร: สำนักพิมพ์
ก้าวหน้า, 2510.
- ลาวัญญ์ โชตามระ. ผู้หญิงระดับยอด กรุงเทพฯ: โอ เอส พริ้นท์ติ้ง เฮาส์การพิมพ์, 2525.
- . รัตเกล้า กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2506.
- . ในรั้ว - ในวัง กรุงเทพฯ: โอ เอส พริ้นท์ติ้ง เฮาส์การพิมพ์, 2529.

วิชาการ, กรม. ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา. เอกสารประกอบการพิจารณา
ปรับปรุงหลักสูตร ในปีการศึกษาระหว่าง พ.ศ. 2513 กระทรวงศึกษาธิการ,
2513.

ศึกษาธิการ, กระทรวง. แนวการใช้หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2521. พิมพ์ครั้งที่ 2
กระทรวงศึกษาธิการ, 2525.

———. 200 ปีของการศึกษาไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2526.

———. ความเป็นมาของหลักสูตรสามัญศึกษา. โครงการพัฒนาการศึกษา, 2504.

———. บทเรียนจากการจัดการศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร:
ม.ป.ท., 2517.

———. สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ 100 ปี ประถมศึกษาเพื่อ
ทวยราษฎร์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2527.

ศิริ อเนกวัฒนพล. ชะตากรรมของสตรีไทยสมัยศักดินา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา,
2517.

เสฐียรโกเศศ. นามแฝง. ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ เจ.เอ็น.ที.
2510.

———. นามแฝง. การศึกษาเรื่องประเพณีไทย. พระนคร: โรงพิมพ์ราชบัณฑิตย-
สถาน, 2505.

สุภัทรา สงหละภ. สิทธิสตรี. จัดพิมพ์เป็นวิทยาทานเพื่อการศึกษาและเป็นอนุสรณ์อายุครบ
6 รอบ (วันพุธที่ 25 สิงหาคม 2525) กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เช็อนแก้ว
การพิมพ์, 2525.

สุจริต ถาวรสุข. พระประวัติและงานของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตำรา
ราชานุภาพ. เล่ม 2. พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2508.

สุภัทรา ชุมเกตุ. การศึกษาในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต. ภาควิชาพื้นฐานทางการศึกษา.
คณะศึกษาศาสตร์. มหาวิทยาลัยศิลปากร. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัย
ศิลปากร, 2523.

ส. พลายน้อย. (นามแฝง). สวนกุหลาบ. ตำนานการศึกษาสมัยใหม่ในกรุงสยาม.
กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ พรินต์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด, 2535.

- ส. คีวรัักษ์. (นามแฝง). ทัศนะทางการศึกษาเพื่อความเป็นไทย. กรุงเทพมหานคร: ส่องสยามการพิมพ์, จำกัด, 2533.
- . สัมภาษณ์ ม.จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล. กรุงเทพมหานคร: เคสดีไทย, 2529.
- เสภาขุนช้างขุนแผน ฉบับหอสมุดวชิรญาณ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2493.
- สุนทรภู่. (พระสุนทรโวหาร). สภานิตสอนหญิง สวัสดิรักษาคำกลอน เพลงยาวถวายโอวาท ของสุนทรภู่. ธนบุรี: โรงพิมพ์สมเจตน์การพิมพ์, 2512.
- เสงี่ยม คุมพาส. ราชประวัติพื้ที่ ในสมเด็จพระปิยมหาราช. พระนคร: โรงพิมพ์มหารัชดา, 2512.
- ไสว วัฒนเศรษฐ. เกียรติคุณของพระมงกุฎเกล้า. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2500.
- เสนห์ จามริก. การเมืองกับการศึกษาของไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การพิมพ์ พระนคร, 2526.
- เสกซ้อน ศุภโสภณ. ประวัติโรงเรียนราษฎร์ในเมืองไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มิ่งคล- การพิมพ์, 2514.
- สยามรัฐ. ฉบับบุคคลดีเด่นในสยาม มีนาคม 2535. มปท., 2535.
- สุจริต ถาวรสุข. พระประวัติและงานของสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. เล่ม 2. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2508.
- สงบ สุริยรินทร์. เทียนวรรณ พระนคร: สำนักพิมพ์สุริยรินทร์, 2510.
- สมบัติ พลายน้อย. ชาวต่างชาติในประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2516.
- สภาสตรีแห่งชาติในพระบรมราชูปถัมภ์. สตรีไทย จัดพิมพ์เนื่องในปีสตรีระหว่างประเทศ, มปท., 2518.
- สถิติและวิเคราะห์สภาวะการศึกษา, กอง. การศึกษาเอกชนในประเทศไทย, มปท., 2526.
- แสงสุรีย์ ลดาวัลย์, ม.ร.ว. สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์พระปิยมเหสีในรัชกาลที่ 5 คู่มือนักศึกษาและอาจารย์วิทยาลัยครูสวนสุนันทา. พระนคร: โรงพิมพ์สตรีเนติ- ศึกษา, 2521.
- ไสว วัฒนเศรษฐ (รวบรวม). เกียรติคุณของพระมงกุฎเกล้า พระนคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนา- พานิช, 2500.

- สังัด อุทรานันท์. หลักการศึกษาศาสตร์. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์กรุงสยาม, 2532.
- สมาคมบัณฑิตยสถาน. หนังสือที่ระลึกงานนิเทศศาสตร์สงเคราะห์
บอลล์, มปท., 10 ก.ค. 2523.
- สุมน อมรวิวัฒน์. สมบัติพิเศษของการศึกษาไทย. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2533.
- . การปรับปรุงหลักสูตรประถมศึกษาเพื่อคุณภาพของคนไทยในทศวรรษหน้า.
เอกสารเสนอราชบัณฑิตยสถาน. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 21 ธ.ค. 2526.
- . และคณะ. ชุดความคิดภูมิปัญญาไทย. เล่ม 1 การศึกษา กรุงเทพมหานคร:
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.
- . และคณะ. ปรัชญาของสยาม: แนวคิดด้านการศึกษาจากวิสัยเจตนาเฉลิมฉลอง สมเด็จพระ
เทพรัตนราชสุดาสยามบรมราชกุมารี. กรุงเทพมหานคร:
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.
- สมพร สุกตัญญู. การประถมศึกษา. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2525.
- สมบูรณ์ บรรณาณพ. ประวัติและปรัชญาการศึกษาไทย. กรุงเทพมหานคร: วิทยอักษรการพิมพ์,
2524.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. สำนักงานกฤษฎมนตรี. การขยายการศึกษา
ภาคบังคับ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์โรงเรียนสตรีเนติศึกษา, 2524.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. แผนพัฒนาเศรษฐกิจและ
สังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1-6 (พ.ศ. 2530-2534). กรุงเทพมหานคร:
ยูไนเต็ดโปรดักชั่น, 2530.
- สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ. กระทรวงศึกษา. พระราชกรณียกิจ
เกี่ยวกับประถมศึกษาในรอบ 200 ปี แห่งกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์คุรุสภา, 2525.
- อนุสรณ์สาส์น 78 ปี โรงเรียนราชินี. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิมพ์แอนด์, 2508.
- อนุสรณ์สาส์น 80 ปี โรงเรียนราชินี. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิมพ์แอนด์การพิมพ์, 2528.
- อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงขจรภรรยา ท.จ.ว. ณ เมรุวัดลี้พล-
อิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 29 ตุลาคม 2529. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
อมรินทร์การพิมพ์, 2530.

เอกสารเรื่องจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เนื่องในโอกาสครบ 100 ปี นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ 1 ตุลาคม, 2511.

เอกสารประกอบการเรียนวิชาพื้นฐานการศึกษาไทย: ม.ป.ท., ม.ป.ป.

อคิน รัตพันธ์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ 2325-2416 (แต่ง) แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และ พรณี สรวงบุญมี. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2518.

แอ็บมีอบโลว์ มอฟเน็ท (แต่ง) นิจ ทองโสภิต (แปล). แผ่นดินพระจอมเกล้าเจ้า กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2520.

อุกุมพร สุนทรเวช. พระราชประวัติและชีวิตส่วนพระองค์ของสมเด็จพระศรีนันทรา-
บรมราชินีนาถ พระบรมราชินีเนีนเป็หลวง, พระนคร: แพร่พิทยา, 2509.

———. วังหลวง. พระนคร: แพร่พิทยา, 2515.

อาทิตย์ยา. นามแฝง. คำกลอนสุนทรภู่ สุกษนิตชายหญิง. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ หจก. อักษรธเนศวร, ม.ป.ป.

อารี สัญหวิ. "วิวัฒนาการของหลักสูตรและระเบียบวิธีการเรียนการสอน. เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการ บทเรียนจากการจัดการศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา. พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2513.

อุทัย เลาหวิเชียร และ ประทาน คงฤทธิ์ศึกษาการ. การบริหารรัฐกิจ : บทความทาง
วิชาการ. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท., ม.ป.ป.

อุมา สุนทรมาน. การประถมศึกษา, ม.ป.ท., ม.ป.ป.

อัจฉรา ชิวพันธ์. รายงานการวิจัย : แนวความคิดทางการศึกษาของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์
มนตรี. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

เอนก เนียรอนุกุลบุตร. การศึกษาและค่าของชีวิต. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2534.

อมรรตวรรษรักษ์, จมีน (แจ่ม สุนทรเวช). พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง การศึกษาของชาติ เล่ม 7 ตอน 1, เล่ม 8
ตอน 2. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2523.

วารสาร

- เจือจันทร์ จงสถิตอยู่. การพัฒนาการศึกษาในรอบ 25 ปี (พ.ศ. 2502-2527)
 ว. การศึกษาชาติ 18 (ตุลาคม 2526 - กันยายน 2527): 48-78.
- ชัยรัตน์ สุนทรโร. การศึกษาภาคบังคับในประเทศไทย. ประชาศึกษา 24 (สิงหาคม-
 กรกฎาคม 2515-2516): 11-20.
- ชูเกียรติ อุทกะพันธ์. 90 ปีแห่งการศึกษามวลชน. อาจารย์สาร 3 (มกราคม-ธันวาคม
 2517): 60-65.
- เทพชู ทับทอง. สังคมชาวบ้านสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์. ความรู้คือประทีป (มกราคม 2522-
 ธันวาคม 2524): 11-15.
- ทิววัน เวศกาวิ. การเปลี่ยนแปลงทางด้านการศึกษาในรัตนโกสินทร์สมัย. จันทร์เกษม
 64-169 (มกราคม-สิงหาคม 2525): 17-32.
- น. หาญพล. นามแฝง. การศึกษาลมัยกลางของไทย. ประชาศึกษา 27 (สิงหาคม 2518-
 กุมภาพันธ์ 2519): 17-22.
- เนื่อง นิลรัตน์, ม.ล. ชีวิตที่อยู่รวมกันในวังสวนสุนันทา. วารสารศิลปวัฒนธรรม 7
 (มกราคม 2529: 16-25)
- นส. อร่ามศรี. นามแฝง. อินเทอร์เน็ต หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย พระธิดาในสมเด็จพระยาดำรง.
สุภาพนารี (มีนาคม 2473): 28-29.
- ประกอบ คุปรัตน์. การจัดการศึกษาบนรากฐานของความเป็นไทย. อาจารย์สาร 5
 (กุมภาพันธ์-มีนาคม 2529): 1-5.
- ปิ่น มาลากุล. พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับการศึกษา. จันทร์เกษม 98-103. (มกราคม-
 ธันวาคม 2514): 15-22.
- เมืองชัย พาเจริญศักดิ์. รัชกาลที่ 5 กับการพัฒนาทางการศึกษา. มิตรครู 20 (31 ตุลาคม
 2516): 16-17.
- มีทนา เกษกมล. การเมืองและการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว. สังคมปริทัศน์. 14 (เมษายน-พฤษภาคม 2519): 71-135.
- มัญญ วัฒนโกเมร. โรงเรียนเด็ก. ความรู้คือประทีป 2 (2521): 23-26.
- เขาวภา เดชคุปต์. บนเส้นทางแสวงหาโฉมหน้าใหม่ของการศึกษาไทย. อาจารย์สาร 3
 (มกราคม-ธันวาคม 2517): 89-111.

- ยี่อิด. จากความทรงจำของหม่อมเจ้ามารยาตภักญา ดิศกุล ทจว. ดิฉัน 11 (กันยายน 2530): 68-81.
- วิสิษฐ์ ดวงสงค์. สตรีกับการศึกษาไทย. ว. การศึกษาผู้ใหญ่ 73 (พฤศจิกายน-ธันวาคม 2528): 5-12.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. แนวคิดเกี่ยวกับการศึกษาไทยจากสมัยสุโขทัยจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475. สังคมปริทัศน์ ฉบับวิชาการ 14 (มกราคม-สิงหาคม 2519): 196-219.
- ศัลยาคม. นามแฝง. สตรีกับการเรียน. สุภาพสตรี (18 มิถุนายน 2475): 20-24.
- ลีปนันทน์ เกตุทัต. การจัดการศึกษากับการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม. วารสารการศึกษาแห่งชาติ 17 (สิงหาคม-กันยายน 2526): 75.
- สัมพันธ์ ม.จ. หญิงมารยาตภักญา ดิศกุล. เจ้านายสตรี 5 แผ่นดิน. สตรีสาร 39 (มิถุนายน 2529): 19-22.
- สง่า ลือชาพัฒนพร. ค่านิยมและระบบค่านิยมไทย. ปจวารสาร 1 (กุมภาพันธ์-มีนาคม 2524): 42-51.
- สุนทร ชุติตรานนท์. แนววินิจฉัยบางประการ ว่าด้วยการศึกษาเรื่องสตรีไทยในประวัติศาสตร์. จุลสารไทยคดีศึกษา 1 (พฤษภาคม 2527): 20-29.
- สุนทร โคมิน และ สนิท สมัครการ. ค่านิยมและระบบค่านิยมไทย. วารสารการศึกษาแห่งชาติ. 14 (สิงหาคม-กันยายน 2523): 67-101.
- สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ. สำนักนายกรัฐมนตรี. ร่างนโยบายแห่งชาติ ว่าด้วย การศึกษาพื้นฐานเพื่อปวงชน. สารสนเทศการศึกษา 5 (มิถุนายน-กันยายน 2534): 1-8.
- อนิรุทธิ์ พันธุ์พิทยาแพทย์. เมื่อเสรีชน่านาผู้หญิงทอผ้า ผู้ชายตีเหล็ก. เสาวภาอนุสรณ์ 2495: 6-9.
- อรอุษา ชินะโยธิน. สตรีกับการศึกษาไทย. การศึกษาผู้ใหญ่ (มีนาคม-เมษายน 2519):
- อุทัย ดุลยเกษม. เพื่อความเข้าใจเกี่ยวกับบทบาทและข้อจำกัดของระบบการศึกษาในการเปลี่ยนแปลงสังคม. วารสารการศึกษาแห่งชาติ 17 (สิงหาคม-กันยายน 2526): 7-21.

เอกวิทย์ ณ ถลาง. การศึกษาเพื่อความเสมอภาคทางสังคม. อาจารย์สาร 1-5
(กุมภาพันธ์ - มีนาคม 2529): 24-35.

สารานุกรม

สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2 เล่ม กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
เจริญวิทย์การพิมพ์, 2524.

หนังสือพิมพ์

ทูลเกล้าฯ ปฏิญาณศาสตร์คุณบัณฑิต. ไทยรัฐ (9 กรกฎาคม 2535): 19.
วก. (นามแฝง). เมื่อค่านิยมเอาแต่รับราชการเป็นต้นเหตุไม่เห็นงานอื่นสำคัญ. เดลินิวส์
(15 สิงหาคม 2535): 20.

วิทยานิพนธ์

- กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์. "พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย"
วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- กาญจนา บุญส่ง. สถานการณ์ทางการเมืองในประเทศไทยระหว่างปี 2516-2533) ที่มีผล
ต่อนโยบายการศึกษา การจัดหลักสูตรและการเรียนการสอนในระดับประถมศึกษา.
วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประถมศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์-
มหาวิทยาลัย, 2534.
- จารุวรรณ ไวยเจตต์. การศึกษาภาคบังคับของไทย พ.ศ. 2464-2475. วิทยานิพนธ์-
มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2526.
- จันทร์รัตน์ ประวาฬปัทม์. การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 และ 6
วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.
- พาสนา กิจถาวร. บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

- พวงเพชร รัตนกวีกุล. บทบาทของสตรีด้านสังคม เศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาสังคม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2525.
- พีไลวรรณ แลงซ่า. บทบาทของชาวต่างประเทศที่มีต่อการจัดการศึกษาในราชสำนักสมัยรัชกาลที่ 5. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2523.
- พรรณศรี วิชากรกุล. วิวัฒนาการทางการศึกษาของหญิงไทย. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต คณะครุศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2500.
- เพ็ญจันทร์ ทับประเสริฐ. การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการจัดการศึกษาภาคบังคับของไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต 2517 ภาควิชาสัตวศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532.
- มัญญ ลาชโรจน์. นโยบายการจัดการศึกษาลมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468). วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2520.
- ยุพาภรณ์ แจ้งเจนกิจ. การศึกษาของสตรีไทย ศึกษาเฉพาะกรณีของโรงเรียนราชินี (2447-2503). วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาศิลปศาสตร์. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.
- บุญยงค์ เกศเทศ. สถานภาพของสตรีไทยในวรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงปี พ.ศ. 2325-2394 (รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 3). วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2517.
- ละอองทอง อัมรินทร์รัตน์. การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อต่างประเทศตั้งแต่ 2411-2475. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
- ลัดดา สุวรรณกุล. พัฒนาการของหลักสูตรประถมศึกษาและมัธยมศึกษาในประเทศไทย. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต แผนกบริหารการศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517.
- วารุณี โอสการมย์. การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

- วุฒิชัย มุลศิลา. นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาประวัติศาสตร์ วิทยาลัยวิชาการศึกษา,
2512.
- วันทนา เลิศสินไทย. นโยบายการจัดการศึกษาและการขยายการศึกษาภาคบังคับของ
ประเทศไทย พ.ศ. 2503-2520. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชา
ประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2522.
- สิริยา จุลปานนท์. การจัดการประถมศึกษาของไทยในช่วงพุทธศักราช 2438-2415.
วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์-
มหาวิทยาลัย, 2533.
- สุนิตย์ แสงขำ. บทบาทของมิชชันนารีในกายโปรแตสแตนท์ในการจัดการศึกษาภาคเอกชนใน
ประเทศไทย พ.ศ. 2367-2475. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2526.
- สุนรรณี กาญจนชัยศิริ. บทบาทของมิชชันนารีในประเทศไทย ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ถึง
รัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2513.
- สุนันทา นิชจินต์. การศึกษาของสตรีไทย ระหว่างปี พ.ศ. 2411-2475. วิทยานิพนธ์ปริญญา
โท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530.
- สุริตา แสนสุข. บทบาทของหน่วยงาน รัฐบาลในการให้การศึกษาแก่สตรีไทยเพื่อพัฒนา
เศรษฐกิจและสังคม. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.
- อัจฉรา เจริญรัก. แนวคิดและบทบาททางการศึกษาของ ศาสตราจารย์ หม่อมหลวง ปิ่น
มาลากุล. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.

เอกสารภาษาอังกฤษBooks

- Benjamin A. Batson. The End of Absolute Monarchy in Siam. Ph. D. Dissertation, Connell University, 1977 อ้างถึงใน พรเพ็ญ อ้นตระกูล. การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ (2453-2468). วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาอักษรศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2517.
- Bristowe, W.S. Louis And king of Siam. London: Chatto & Windus Ltd., 1976.
- Beauchem B. Chaiyo! King Vajiravudh and the Development of Thai Nationalism. Hoholulu: The University Press of Hawaii, 1975.
- Ily-yea of opprtunity : Identifying the Issucs on Ily : Year of opportunity, Ily Secretariat of Unesco, May 1999. อ้างถึงใน วารสาร คณะกรรมการแห่งชาติ ว่าด้วยการศึกษาฯ สหประชาชาติ 2 (เมษายน-มิถุนายน 2523: 1-59)
- Vella, W.F. The Impact of the West on Government in Thailand. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1965.
- Wyatt, David, Kent. The Beginnings of Modern Education in Thailand, 1869-1910. Ann ArBor: University Microfilms, 1966.

Articles

- Carter V. Good, Dictionary of Education. First Edition (New York McGrow Hill Book Company, 1945): p. 113.
- Reginald C. Orem. "Montessori, Maria." The Encyclopedia of Education Volume 6 (1971): 388-393.

Tyler, Ralph W. Basic Principle of Curriculum and Instruction

(Chicago: The University of Chicago Press, 1969: p. 1-2.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก หลักสูตรประถมศึกษา ตั้งแต่ พ.ศ. 245๗-2521 (ฉบับปรับปรุง 2533)
หน้า 382

ภาคผนวก ข เครื่องหมายแห่งความรุ่งเรือง คือ สภาแห่งสตรี
หน้า 392

ภาคผนวก ค ทรรศนะของการเป็นกุลสตรีในอดีต
หน้า 402

ภาคผนวก ง รายชื่อผู้ทรงคุณวุฒิ และผู้เชี่ยวชาญ
หน้า 405

ภาคผนวก จ แบบขอความร่วมมือในการวิจัย
หน้า 406

ภาคผนวก ฉ ตัวอย่างแบบสอบถามความคิดเห็น
หน้า 408

ภาคผนวก ก.

หลักสูตรประถมศึกษา ตั้งแต่ พ.ศ. 2450-2521 (ฉบับปรับปรุง 2533)

แสดงวิชาและอัตราเวลาเรียนชั้นประถมศึกษาในรอบสัปดาห์

ของหลักสูตรสามัญศึกษาสำหรับกุลสตรี ร.ศ. 126 (ชั้นประถมจบ และชั้นประถมต่อ)

วิชา	จำนวนชั่วโมงที่ต้องเรียนในรอบสัปดาห์							
	ชั้นประถมจบ				ชั้นประถมต่อ			
	ปีเตรียม	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3	ปีเตรียม	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3
จรรยา	2.00	2.00	2.00	2.00	1.00	1.00	1.00	1.00
ภาษาไทย	11.30	9.00	7.00	6.00	12.30	10.00	8.00	7.00
ภาษาอังกฤษ	-	-	-	-	5.00	5.30	6.00	6.00
คำนวณวิธี	3.30	4.00	4.00	5.00	3.00	4.00	5.00	6.00
ภูมิศาสตร์พงษาวดาร	2.00	2.00	2.00	2.00	-	-	-	-
สุขวิทยา	1.00	1.00	1.00	1.00	-	-	-	-
ศิลปะ	3.00	4.00	5.00	5.00	2.30	3.30	4.00	4.00
การเรือน	3.00	4.00	5.00	5.00	2.00	2.00	2.00	2.00
กายบริหาร	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00
รวม	27.00	27.00	27.00	27.00	27.00	27.00	27.00	27.00

หมายเหตุ หลักสูตรประถมต่อ เตรียมไว้สำหรับกุลสตรี ให้มีความรู้ความสามารถที่จะ
 ขึ้นเรียนชั้นมัธยมของหลักสูตรนี้ต่อไป

ที่มา : คัดแปลงจากหลักสูตรสามัญศึกษาสำหรับสตรี กระทรวงธรรมการ ร.ศ.126

แสดงวิชาและอัตราเวลาเรียนในรอบสัปดาห์ของหลักสูตรมูลคึกษา (พ.ศ. 2452)

วิชา	จำนวนชั่วโมงที่ต้องเรียนในรอบสัปดาห์หนึ่ง			หมายเหตุ	
	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3		
วิชาบังคับ	ภาษาไทย	12.45	12.45	12.45	1. ตัวเลขในวงเล็บ คือ อัตราเวลา ของวิชาที่ให้เลือก สอนเพียงวิชาเดียว
	เลข	7.15	7.15	7.15	
	การรักษาทัว	2.00	2.00	2.00	
	จรรยา	2.00	2.00	2.00	
วิชาบังคับเลือก	การฝีมือ	(1)	(1)	(1)	2. วิชาวิทยา ศิลป ซึ่งมีข้อร้อง กับ วาดเขียน และ กายบริหารให้เลือก สอนได้ตาม ความสามารถ
	วิชาเพาะปลูก	-	(1)	(2)	
	วิชาค้าขาย	-	(1)	(2)	
รวมเวลา	25.00	25.00	25.00 หรือ 26.00	3. วิชาในข้อ 2 และ การสวดค่านมัสการ ร้องเพลงสรรเสริญ พระบารมี และ เล็คเซอร์ให้ใช้ เวลานอกอัตรา เวลาเรียน	

ที่มา : หลักสูตรมูลคึกษา สำหรับช่วงเวลา 2 หรือ 3 มีอายุตั้งแต่ปีที่ 7 ถึงปีที่ 9

(กระทรวงธรรมการ, 2453: 4)

แสดงวิชาและอัตราเวลาเรียนชั้นประถมในรอบสี่ปีของหลักสูตรสามัญศึกษา
(ชายและหญิง) พ.ศ. 2454

วิชา	ประถมศึกษา						หมายเหตุ
	ชาย			หญิง			
	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3	
จรรยา	1.00	1.30	1.30	1.00	1.30	1.30	
ภาษาไทย	10.45	11.00	9.00	9.00	9.00	8.00	
วิชา บังคับ	เลข						
	ความรู้เรื่อง-						
	เมืองไทย						
	การรักษาตัว						
	การฝีมือ	(1)	(1)	(1)	3.45	3.45	3.30
วิชาบังคับ	เพาะปลูก		(1)	(2)			
เลือก	ค้าขาย		(1)	(2)			
	วิทย์	1.30	1.30	2.00			
ไม่บังคับ	ศิลปะ						
เลือก	การทหาร						
	คำนวณวิธี	6	6	6.45			
	ภูมิศาสตร์กับ-						
	พงศาวดาร	2.15	2.15	2.00			
	วาดเขียน	2.00	2.00	2.00			
	ยิมนาสติกส์	2.30	2.45	2.45			
รวมเวลา		27.00	27.00	27.00	28.00	28.00	28.00
				หรือ			
				28.00			

ที่มา : ตัดแปลงจากหลักสูตรสามัญศึกษา พ.ศ. 2454 (กระทรวงธรรมการ, 2454: 3)

แสดงวิชาและอัตราเวลาเรียนชั้นประถมศึกษาในรอบสี่ปีของหลักสูตรหลวง
พ.ศ. 2456 (หลักสูตรชายและหญิง)

วิชา	ประถมศึกษา							
	หลักสูตรชาย					หลักสูตรหญิง		
	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3	ปีที่ 4	ปีที่ 5	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3
จร	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.30	1.30
ภาษาไทย	12.00	12.00	12.00	2.00	2.00	9.30	5.00	5.00
วิชาสามัญ เลข	6.00	6.00	5.00	2.00	2.00	2.15	2.15	2.20
ความรู้เรื่อง- เมืองไทย	3.00	3.00	2.00					
การรักษาตัว	1.00	1.00	1.00			2.00	2.00	2.00
วาดเขียน	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00			
ลูกเสือ	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00			
วิชาสามัญ (วิชาหาเลี้ยงชีพ)			2.00	18.00	18.00	3.45	3.45	4.30
	25.00	25.00	25.00	25.00	25.00	18.30	14.38	15.20

- หมายเหตุ :
1. วิชาหาเลี้ยงชีพ ได้แก่ วิชาหัตถกรรม กสิกรรม และพาณิชย์กรรม
 2. สวดคำมัสการ ร้องเพลงสรรเสริญพระบารมี ประชุมสั่งสอนและวิชาอื่น ๆ ที่ไม่บังคับให้สอน ใช้เวลาออกอัตรา
 3. วิชาสามัญให้เลือกสอนวิชาอื่น ซึ่งเป็นทางถนัดของหญิง เช่น เย็บ ปัก ถักร้อย หรือการฝีมืออื่น ๆ

ที่มา : ดัดแปลงจาก หลักสูตรสามัญศึกษา ศก^๑ 2456 กระทรวงธรรมการ (2456: 3-4)

แสดงวิชาและอัตราเวลาเรียน ชั้นประถมศึกษาในรอบสี่ปีของหลักสูตร
สามัญศึกษา พ.ศ. 2464 (ชายและหญิง)

วิชา	ประถมศึกษา								
	ประถมชาย					ประถมหญิง			
	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3	ปีที่ 4	ปีที่ 5	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3	
จรรยา	1.00	1.30	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	
ภาษาไทย	12.30	12.00	11.40	3.00	3.00	9.30	9.00	8.00	
วิชาบังคับ เลขคณิต	5.00	5.00	5.00	2.00	2.00	5.00	5.00	5.00	
ความรู้เรื่อง- เมืองไทย	3.00	3.00	2.00	1.00	1.00	3.00	3.00	2.00	
การรักษาตัว	1.30	1.30	1.00	1.00	1.00	1.30	1.30	2.00	
วาดเขียน	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00	1.15	1.15	2.00	
วิชาลูกเสือ	1.00	1.00	1.00	1.00	1.00				
หัตถกรรม วิชา									
กลีกรรม อาชีพ	-	-	2.00	15.00	15.00				
พิธีกรรม									
วิชาวิสามัญ						2.45	3.45	4.30	
รวมเวลา	25.00	25.00	25.00	25.00	25.00	25.00	25.00	25.00	

- หมายเหตุ 1. วิชาสามัญ ให้เลือกสอนวิชาอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นทางถนัดของหญิง เช่น เย็บ ปัก ถัก ร้อย หรือการฝีมืออื่น ๆ
2. โรงเรียนที่จัดอย่างสหศึกษา ต้องจัดให้นักเรียนได้ความรู้เต็มตามหลักสูตร ตามเพศ วิชาอย่างเดียวกัน แต่เวลาเรียนที่กำหนดให้ไม่เท่ากัน อย่างไรก็ตามเป็น กลาง หรือแตกต่างกันไม่ได้ก็ให้เรียนรวมกัน

ที่มา : ดัดแปลงจากหลักสูตรสามัญศึกษา พ.ศ. 2464, กระทรวงธรรมการ.

แสดงวิชาและอัตราเวลาเรียน ชั้นประถมศึกษาในรอบสี่ปี ประมวลศึกษา

ภาค 2 พ.ศ. 2480

วิชา	ปีที่ 1	ปีที่ 2	ปีที่ 3	ปีที่ 4
หน้าที่พลเมืองและศีลธรรม	1.00	1.00	1.00	1.00
ภาษาไทย	12.00	11.00	9.00	9.00
เลขคณิต	3.00	4.00	5.00	5.00
วิทยาการ	1.00	1.00	2.00	2.00
ความรู้เรื่องเมืองไทย	2.00	2.00	2.00	2.00
วาดเขียน	1.00	1.00	1.00	1.00
การฝีมือ	2.00	2.00	2.00	2.00
ขับร้อง	1.00	1.00	1.00	1.00
สุขศึกษา	1.00	1.00	1.00	1.00
พลศึกษา	4.00	4.00	3.00	3.00
ลูกเสือและอนุสภากาชาด			1.00	1.00
ภาษาต่างประเทศ				
	28	28	28	28

ที่มา : ประมวลศึกษาภาค 2 พ.ศ. 2480 (กระทรวงศึกษาธิการ, 2480: 7)

แสดงวิชาและอัตราเวลาเรียนชั้นประถมศึกษาในรอบสี่ปี ของหลักสูตร
 ประถมศึกษา พ.ศ. 2491

วิชา	ประถมศึกษา			
	1	2	3	4
ศีลธรรม	1	1	1	1
หน้าที่พลเมือง	1	1	1	1
ภาษาไทย	11	11	9	9
เลขคณิต	3	3	4	4
ภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์	2	2	2	2
ธรรมชาติศึกษา	2	2	3	3
สุขศึกษา	1	1	1	1
วาดเขียน	1	1	1	1
ขับร้อง	3	3	3	3
การฝีมือและการงาน				
พลศึกษา	3	3	3	3
การลูกเสือและอนุภาษา				
รวมเวลา	28	28	28	28

ที่มา : หลักสูตรประถมศึกษา พ.ศ. 2491 (กระทรวงศึกษาธิการ, 2491: 4)

แสดงวิชาและอัตราเวลาเรียนชั้นประถมศึกษาในรอบปีการศึกษาของหลักสูตร
ประถมศึกษา พ.ศ. 2498

หมวดวิชา	ประเภท ก.				ประเภท ข.			
	ป.1	ป.2	ป.3	ป.4	ป.1	ป.2	ป.3	ป.4
หมวดวิชาภาษาไทย	7				7			
หมวดเลขคณิต	5				3			
หมวดธรรมชาติดึกษา (รวมสุขศึกษา)	3				2			
หมวดสังคมศึกษา	5				4			
กิจกรรมพิเศษ	5				4			
วิชาอื่นหรือภาษาต่างประเทศ	-				5			
รวม	25				25			

ที่มา : หลักสูตรประถมศึกษา พุทธศักราช 2498 (กระทรวงศึกษาธิการ, 2498: 3)

แสดงวิชาและอัตราเวลาเรียนชั้นประถมศึกษาในรอบสี่ปีของหลักสูตร
 ประโยคประถมศึกษาตอนต้น และประถมศึกษาตอนปลาย พ.ศ. 2503

หมวดวิชา	ประถมศึกษา	
	ตอนต้น (ทุกชั้น)	ตอนปลาย (ทุกชั้น)
ภาษาไทย	7	4
สังคมศึกษา	6	3 หรือ 5
วิทยาศาสตร์เบื้องต้น	3	4
คณิตศาสตร์	3	3
พลานามัย	3	4
ศิลปศึกษา	3	2
หัตถศึกษา		2
ภาษาอังกฤษ		8 หรือ 6
	25	30

ที่มา : หลักสูตรประโยคศึกษาตอนต้น และตอนปลาย พ.ศ. 2503,
 กระทรวงศึกษาธิการ (2503: 4, 7)

แสดงอัตราเวลาเรียน ของมวลประสบการณ์ทั้ง 5 กลุ่ม ในแต่ละระดับชั้น
ของหลักสูตร พ.ศ. 2521 และหลักสูตร 2521 (ฉบับปรับปรุง 2533)

มวลประสบการณ์	อัตราเวลาเรียนโดยประมาณ								
	ป. 1-2			ป. 3-4			ป. 5-6		
	ร้อยละ	คาบ/ปี	คาบ/สัปดาห์	ร้อยละ	คาบ/ปี	คาบ/สัปดาห์	ร้อยละ	คาบ/ปี	คาบ/สัปดาห์
1. กลุ่มทักษะที่เป็นเครื่องมือ									
การเรียนรู้	50	1,500	37.50	35	1,050	26.25	25	750	18.75
2. กลุ่มสร้างเสริมประสบการณ์ชีวิต									
การเรียนรู้	15	450	11.25	20	600	15.00	25	750	18.75
3. กลุ่มสร้างเสริมลักษณะนิสัย									
การเรียนรู้	25	750	18.75	25	750	18.75	20	600	15.00
4. กลุ่มการงานและพื้นฐานอาชีพ									
การเรียนรู้	10	300	7.50	20	600	15.00	30	900	22.50
รวม	100	3,000	75	100	3,000	75	100	3,000	75
5. กลุ่มประสบการณ์พิเศษ								600	15*

- หมายเหตุ 1.* มวลประสบการณ์พิเศษ เป็นมวลประสบการณ์ที่จัดเพิ่มมาภายหลัง ซึ่งจัดเพิ่มไว้ในหลักสูตร พุทธศักราช 2521 (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2533)
2. เวลาเรียน คาบละ 20 นาที คิดเป็นชั่วโมงละ 3 คาบ

ภาคผนวก ข.

เครื่องหมายแห่งความรุ่งเรือง คือ สภาแห่งสตรี

โดย รามจิตติ

ท่านทั้งหลายได้เคยคำนึงดูบ้างหรือไม่ เครื่องหมายสำคัญอย่างหนึ่งแห่งความรุ่งเรือง (คิวิไลเซชัน) คือ สภาแห่งสตรี

ถ้าท่านยังมีได้เคยคำนึงดูเองแล้ว ข้าพเจ้าขออัญเชิญให้ท่านอ่านข้อความที่ข้าพเจ้าเขียนต่อไปนี้ บางทีท่านจะได้ข้อความไปประกอบปัญญาของท่านที่มีอยู่แล้วอีกบ้างเล็กน้อย ข้าพเจ้าขอชี้แจงว่า ที่ข้าพเจ้าจะกล่าวต่อไปนี้เป็นความเห็นที่ข้าพเจ้าได้เคยได้ยินผู้อื่นที่มีความรู้จริง เห็นจริง เขากล่าวมาแล้วเป็นครั้งคราว และข้าพเจ้าเองเป็นผู้นำมาแสดงต่อตามอัธมิตีของข้าพเจ้า เพราะฉะนั้นถ้าแม้ว่าถ้อยคำสำนวนโวหารในตอนใดเป็นที่ระคายแก่ท่านผู้อ่านบางคนบ้างแล้ว ข้าพเจ้าก็ขอให้ท่านให้อภัยแก่ข้าพเจ้าผู้ตั้งใจดีนั้นด้วยเถิด

ขอให้ท่านคำนึงดูเถิดว่า ทำไมข้าพเจ้าจึงได้กล้ากล่าวว่า สภาแห่งสตรีเป็นเครื่องหมายอย่าง 1 แห่งความรุ่งเรือง ถ้าท่านลองรำพึงดูตามความรู้เห็นของท่านเองหรือตามความรู้ทางที่ผู้อื่นเขาบอกเล่ามา ก็เชื่อว่าคงจะรู้สึกว่าเป็นจริงตามข้าพเจ้ากล่าวมาแท้ ๆ ที่เดียว

ในคณะมนตรีที่ต่ำที่สุดในขีดชั้นแห่งความรุ่งเรือง เช่น พวกเงาะป่า พวกคนป่าในเกาะบอร์นีโอและเกาะต่าง ๆ ในมหาสมุทรปาซิฟิก และพวกคนป่าในมหาทวีปอาฟริกา เป็นต้น สภาของสตรีเป็นอย่างไร ควรพิจารณาดูในคณะมนตรีที่กล่าวมาแล้วนี้ สตรีเป็นวิญญาณทรัพย์ของมนุษย์โดยแท้ และผู้ชายประพฤติดูเหมือนประพฤติดูต่อคู่สัวคือ ใช้ให้ทำงานการต่าง ๆ ทุกอย่าง มีทำการเพาะปลูก แยกขน และทำการงานในบ้านทุกอย่าง เป็นต้น อีกประการหนึ่ง ผู้ชายจะทำอะไรต่อผู้หญิงก็ได้ทั้งสิ้น ฆ่าก็ตาย ขายก็ขาด ไม่มีใครจะห้ามปรามมิให้ชายลงอาญาแก่หญิงอย่างสาหัสตามอำเภอใจทุกสถาน สำหรับมนุษย์ชาติคนป่าเหล่านี้

หมามีราคามากกว่าผู้หญิง เพราะตามคำอธิบายของพวกนั้น ผู้หญิงถึงจะล้มตายหายจากไปก็หาใหม่ได้ถมไป แต่หมาดี ๆ หายาก

เมื่อผู้ชายประพฤติดูผู้หญิงอย่างเลวทรามถึงปานนี้ เหตุใดหญิงจึงยอมนั่งทนอยู่เล่า ตอบง่าย ๆ ว่า ถ้าไม่ทนก็ไม่รู้จะทำอย่างไร ในขณะที่คนป่าหรือในขณะที่คนที่ยิ่งเรื่องกว่า มันก็ยอมจะมีความเป็นอยู่เป็นไปเช่นเดียวกัน คือ ทั้งกฎหมาย แบบธรรมเนียม และประเพณีที่ปวง ผู้ชายเป็นผู้บัญญัติขึ้นสำหรับความสะดวกของผู้ชายเท่านั้น

ส่วนกฎหมายนั้น ถ้าท่านพิจารณาแล้วคงจะแลเห็นได้โดยง่าย ๆ ว่า ในข้อที่เกี่ยวกับสตรี สตรียอมตกอยู่ในที่เสียเปรียบทุกสถานในการเป็นเจ้าของทรัพย์สินสมบัติ เป็นต้น สตรีเสียเปรียบผู้ชายปานใด แม้ผู้ที่มีโช้นักเรียนกฎหมายย่อมจะรู้อยู่แล้วไม่ใช่หรือ ตามกฎหมายของประเทศต่าง ๆ โดยมากผู้หญิงที่มีสามีแล้วไม่สามารถจะครอบครองสมบัติของตนเองได้ ต้องมอบให้สามีเป็นผู้ปกครองแทน อีกอย่างหนึ่งกฎหมายลักษณะฉัวเมียและลักษณะหย่าร้างกัน ผู้ชายก็ทำกฎหมายขึ้นสำหรับความสะดวกของผู้ชายเป็นที่ตั้ง ลองหยิบอุทาหรณ์โดยสังเขปมาดูกันเล่นก็ได้ ตามกฎหมายอังกฤษ ในส่วนลักษณะฉัวเมีย หญิงชายมีความเสมอหน้ากันโดยต้องมีฉัวเดียวเมียเดียวเหมือนกันจริงอยู่ แต่ในการที่จะหย่ากันฝ่ายชายก็ได้เปรียบเสียแล้ว เพราะฝ่ายชายอาจจะฟ้องหย่าขาดจากภรรยาและเพราะภรรยาคบชู้เท่านั้นพอแล้ว แต่ถ้าฝ่ายหญิงจะฟ้องหย่าขาดจากชาย ต้องแสดงหลักฐานว่าสามีของตนนั้นนอกใจมีเมียอีกคนหนึ่ง ได้ทอดทิ้งขาดสนิवासไปแล้วมีกำหนดตั้งปีหรือว่าสามีได้ข่มเหงอย่างทารุณหยาบซ้ำ จึงจะฟ้องขึ้น ตามกฎหมายสยามและประเทศต่าง ๆ ในบรรพาคีต กฎหมายอนุญาตให้ชายมีภรรยาได้ไม่ว่ากี่คน แต่หญิงคบชู้เป็นเหตุให้สามีหย่าร้างได้ อีกทั้งทรัพย์สินสิ่งปวงก็ถูกริบให้แก่ผู้หมดด้วย

จริงอยู่ ในทางสรีรศาสตร์ ชายที่มีเมียหลาย ๆ คน ย่อมจะไม่เสียหายเท่าหญิงที่มีฉัวหลาย ๆ คน ทั้งถ้าจะว่าไปในทางความสะดวกแก่ครอบครัว การที่ชายมีเมียหลาย ๆ คน ก็ไม่ทำให้เป็นการยุ่งยากอะไรแก่คณะ เพราะหญิงเป็นผู้คลอดบุตรต่างหากและเด็กเป็นลูกหญิงคนใดก็ย่อมจะรู้ได้ง่าย แต่ถ้ายอมให้หญิงคบชายกว่าหนึ่งคนแล้ว ก็จะไม่รู้ว่าผู้ใดเป็นบิดาของทารก

ความสะดวกข้อนี้เองทำให้เกิดบัญญัติศีลธรรมห้ามหญิงมิให้ถึงชายหลาย ๆ คน
พร้อม ๆ กัน ซึ่งถ้ามองดูแต่ในทางตรงไปตรงมาแล้วก็จะเห็นแต่ข้อที่ควรเท่านั้น

แต่เป็นธรรมดาของปุถุชน เมื่อแลเห็นว่าตนมีโอกาที่จะเอาเปรียบผู้อื่นได้ก็ย่อม
จะเอาเปรียบ โดยปราศจากความตะขิดตะขวง ดังนั้นชายจึงได้เปรียบหญิงโดยบัญญัติ
ประเพณีต่าง ๆ ขึ้นไว้สำหรับแวดล้อมหญิงไว้ในข่ายแห่งความหวงกันของตน และคิดวิธีผูกมัด
รัดรั้งต่าง ๆ ซึ่งถ้าจะนึกไปแล้วก็น่าอัศจรรย์ที่สุดที่หญิงสู้ยินยอมตามได้ ข้าพเจ้าเองเป็นชาย
ก็จริง แต่เมื่อไรข้าพเจ้าคำนึงถึงความกตขี้ที่หญิงต้องรับจากมือชาย ก็เว้นเสียมิได้เลยที่จะ
นึกจัดเคืองแทนหญิง ทั้งนึกสรรเสริญว่าเขาช่างดีจริง ๆ ที่มีขันตอดกลืนได้มาก ทั้งนี้เป็น
เพราะน้ำใจของสตรีย่อมจะเต็มไปด้วยความรักอันลึกซึ้งหาที่เปรียบมิได้ เริ่มแต่รักบิดา มารดา
รักพี่น้อง รักสามี รักบุตร และรักหลานเหลนเป็นที่สุด ราคาแห่งความรักของสตรีมีเหลือล้น
คณา และผู้ชายโดยมากมิได้นึกตีราคาความรักอันนี้เลย เป็นแต่ถือเอาเป็นบรรณาการที่คน
ควรจะได้รับเป็นธรรมดาเท่านั้น ผู้ชายชอบเที่ยวคุยโอ้อวดถึงความกตัญญูรู้คุณบุพการี แต่เคย
หวนคิดบ้างหรือไม่ว่า ผู้หญิงเป็นบุพการีผู้มีคุณมากกว่าเหลือที่จะทดแทนสนองคุณให้เพียงพอได้
เปล่าทั้งสิ้น ถ้าผู้ชายรู้จักบุญคุณของผู้หญิงจริง ๆ แล้ว คงจะไม่กตขี้ผู้หญิงเช่นที่กระทำกันอยู่
ณ บัดนี้

ชายโดยมากเมื่อถูกทักว่าเป็นผู้กตขี้ผู้หญิงคงจะต้องเถียงคอเป็นเอ็นว่า "ไม่จริง"
และคงอธิบายต่อไปว่า ความมุ่งหมายปรารภณามีอยู่เป็นที่ตั้งก็คือจะบำรุงทะนุถนอมหญิงใน
ครอบครัวของตนให้ได้รับความสุข และพิทักษ์รักษาให้พ้นภัยอันตรายนั้นแล

เอาเป็นจริงตามที่ว่า แต่ท่านได้เคยตรองดูให้รอบคอบบ้างหรือเปล่าว่า การที่
ผู้ชายกระทำเช่นนั้นไม่ควรถือเป็นของอัศจรรย์อะไร ที่จริงก็เป็นกรณียะของตนเองเท่านั้น ไม่ใช่
หรือ? เช่น การทะนุถนอมเลี้ยงดูนั้น ออย่าว่าแต่คนเลย ถึงแม้ปศุสัตว์ที่เลี้ยงไว้เราก็ต้องหา
อาหารให้กินและหาที่ให้อยู่ ถ้ามีฉะนั้นเราก็จะไม่ได้ใช้แรงปศุสัตว์นั้น ถึงการพิทักษ์รักษาที่
เช่นเดียวกัน แต่โคกระบือเรายังต้องพิทักษ์รักษาป้องกันมิให้โจรผู้ร้ายลักเอาไป ก็ที่เราให้
หญ้าโคกระบือและจัดการต่อม้วนเข้าคอกนั้น เพราะเราเอ็นดูแก่มันเท่านั้นหรือ? ก็เปล่าทั้งสิ้น

เราเลี้ยงและระวางมันล้มตายหายไปเราเองก็เป็นผู้ขาดประโยชน์ ไม่ใช่หรือ? สำหรับชายชาติที่มีประเพณีมีภรรยามาก ๆ การทำนุบำรุงและพิทักษ์หวงแหนเมีย ก็ไม่ผิดอะไรกับชวานาเลี้ยงและหวงแหนโคกระบือ เพราะฉะนั้น จะมามุ่งทวงบุญทวงคุณอะไรกันนักเล่า?

ก็ในเมืองที่มีกฎหมายให้มีภรรยาคนเดียวนั้น ทำไมข้าพเจ้าจึงไม่ว่าบ้างว่า ผู้ชายเลี้ยงผู้หญิงไว้เท่ากับเป็นปลัสัตว์?

เพราะเจ้าไม่ได้ประพฤติดต่อผู้หญิงเช่นปลัสัตว์นั้นสิ! ไม่ต้องไปดูไกลถึงเมืองฝรั่ง มั่งคั่งอะไรดอก ขอเชิญคุณ ๆ ผู้ดีไทยออกไปตามบ้านนอกในเมืองไทยเรานี่เองก็จะได้เห็น ตัวอย่างแห่งครอบครัวที่เป็นคู่ผัวตัวเมียกัน และจะได้เห็นไม่ใช่แต่ครัวเรือนเดียวสองครัวเรือน จะได้เห็นมาก ๆ ที่เดียว ท่านจะได้เห็นหญิงชายที่เป็นคู่ผัวตัวเมีย เป็นสหายนกัน ต่างคนต่างเกรงใจกัน ไม่มีใครตั้งตนเป็นนายใคร ทำการงานช่วยเหลือกันและกัน แบ่งกันทำงานตามที่เหมาะและถนัด เมื่อเป็นเช่นนี้แล้วทรัพย์ใดที่หามาได้ด้วยน้ำพักน้ำแรงรวมกันก็เป็นการสมควรอย่างยิ่งที่จะต้องถือเป็นทรัพย์สมบัติรวมกัน เพราะหญิงกับชายเป็นผู้ร่วมทุกข์ร่วมสุขกันจริง ๆ และมีความเสมอหน้ากันโดยแท้ ดังนั้นข้าพเจ้าจึงเห็นว่าชาวชนบทไทยเรานี้ แท้จริงใกล้ช้าง "คิวิไลซ์" มากกว่าคนในกรุงเทพฯ หรือในเมืองใหญ่ ๆ เสียด้วยซ้ำ

บางทีท่านผู้อ่านจะท้วงว่า ข้าพเจ้าได้กล่าวอยู่หยก ๆ ช้างต้นว่า การใช้ผู้หญิงทำงานเป็นประเพณีของคนป่า แล้วเหตุใดจึงกลับมาชมหญิงชาวบ้านนอกที่ทำงาน? ข้าพเจ้าขอชี้แจงว่าผิดกันมาก หญิงคนป่าที่ทำงานนั้นไม่ใช่สามีอย่างเช่นหญิงไทยชาวบ้านนอก หญิงคนป่าถูกบิดาหรือสามีใช้ให้ทำงาน แต่ฝ่ายบิดาหรือสามีเองนอนกินหาความสุขอยู่เท่านั้น พวกผู้ชายคนป่าได้กำหนดหน้าที่ให้แก่ตนเองว่าเป็นผู้ไปเที่ยวหาเนื้อสัตว์มาเป็นอาหารอย่างหนึ่ง กับคอยต่อสู้ป้องกันคณะอย่างหนึ่ง ซึ่งในขั้นต้นก็เป็นกิจการอันสำคัญและต้องกระทำอยู่เป็นเนืองนิตย์ แต่ต่อ ๆ มา เมื่อคณะนั้นมีความเจริญขึ้น รู้จักเพาะปลูกธัญชาติและพืชพันธุ์ต่าง ๆ ที่กินเป็นอาหารได้แล้ว การไปล่าเนื้อหาปลาก็ไม่เป็นของจำเป็นต้องกระทำ เป็นนิตยวัตรเช่นแต่ก่อน และเมื่อมีสินค้าต่างประเทศขึ้นไปถึงภูมิลำเนาขึ้นได้แล้ว อาหารก็พอหาได้สะดวกโดยทางแลกเปลี่ยนกิจธุระแผนก เป็นพรานที่ชายต้องกระทำก็เป็นอันลดน้อยลงจนแทบไม่ต้องทำก็ได้ ส่วนหน้าที่รบฟุ้งป้องกันหรือหาประโยชน์ให้แก่คณะนั้นถึงแต่ก่อน ๆ ก็เป็นกิจการที่กระทำเป็นครั้งคราวอยู่แล้ว และต่อ ๆ มาเพื่อชนชาติที่รุ่งเรืองแล้ว รุกที่เดินเข้าไปและแผ่

อาณาจักรว่างขวางไป ก็จัดการห้ามปรามคณะคนป่าต่าง ๆ มิให้รังความกันและกัน ดังนั้นหน้าที่เป็นนักรบก็เสื่อมไปอีกอย่างหนึ่ง พวกผู้ชายชาติคนป่าจึงกลายเป็นมีแต่กิน ๆ นอน ๆ ไม่ทำการงานอะไร เป็นแต่คอยหาผู้หญิงไว้เป็นทาสีใช้ให้ทำงานเท่านั้น ซึ่งผิดกันกับชาวชนบทของไทยเราเป็นอันมากด้วยประการฉะนี้

การยอมให้หญิงได้มีความเสมอหน้ากับชายเป็นองค์สำคัญอันหนึ่ง แห่งความรุ่งเรืองเป็นแน่แท้ ข้อนี้มีพยานชัดเจนอยู่ในประวัติศาสตร์ เช่นในหมู่ชนชาติอริยกะ ผู้ที่ได้ครอบครองชมพูทวีป (อินเดีย) ในโบราณสมัยเป็นชนจำพวกหนึ่งซึ่งได้มีความรุ่งเรืองอย่างสูงในโบราณสมัยนั้น นิสิตธรรมของเขาได้ประกาศความเสมอหน้าให้แก่สตรีอย่างเต็มที่ ดังที่ปรากฏในคัมภีร์ไตรเพท และพระมานวธรรมศาสตร์ ซึ่งบัญญัติไว้ชัดเจนว่า ภรรยามีความเสมอหน้ากับสามีทุกสถานทั้งในการปกครองครอบครัว เคารพสถานและทรัพย์สินสมบัติ อีกทั้งในการทำพิธีบูชาโยถถ้าบัตินิมิได้เข้าพิธีด้วยแล้ว พิธีก็หาเป็นการสำเร็จบริบูรณ์ไม่ แต่ต่อมาชมพูทวีปได้ตกไปอยู่ในอำนาจแห่งต่างชาติผู้ที่มีภูมิธรรมต่ำกว่าชาติอริยกะ มีพวกถือศาสนาอื่น ซึ่งได้นำเอาประเพณีภรรยาเข้ามาสู่ชมพูทวีป จึงได้บังเกิดมีประเพณีกักขังหวงกันสตรีขึ้นเช่นชมพูทวีปและคงมีมาจนทุกวันนี้

เป็นธรรมดาผู้ชายที่มีภรรยาหม้ายจะต้องหวงแหนผู้หญิง เพราะต้องแบ่งความรักและความเซยชมในระหว่างผู้หญิงหลายคนย่อมจะไม่สามารถผูกพันใจของหญิงไว้ได้ด้วยการเล่นหาอย่างเดียว จึงต้องบัญญัติประเพณีกักขังและควบคุมหญิงไว้ด้วยอำนาจ และเพราะผู้ชายเป็นผู้บัญญัติกฎหมาย จึงบัญญัติขึ้นเพื่อความสะดวกของตน ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว กฎหมายและประเพณีทั้งปวงที่บัญญัติขึ้นสำหรับความสะดวกของชายผู้มีเมียมากล้วนเป็นข้อที่สำแดงความเห็นแก่ตัวของผู้ชายจนมิได้หวนคำนึงถึงความลำบากของผู้หญิงที่เดียว ตัวอย่างแห่งประเพณีอันร้ายเหล่านี้จะขอหยิบยกอุทาหรณ์มากล่าวพอเป็นสังเขป ในประเทศจีนมีประเพณีมัดตีนผู้หญิงจนรูปร่างไม่เป็นดินมนุษย์หรือสัตว์อะไรในโลก และเป็นสิ่งซึ่งทำทุกขเวทนาให้แก่หญิงอย่างสาหัสสำหรับอะไร อีกอย่างหนึ่ง ประเพณีของหญิงแขกที่ต้องใช้ผ้าคลุมหัวและหน้าก็สำหรับกันมิให้ภายนอกได้เห็นหน้านั้นเอง แต่ในเวลาอากาศร้อน ๆ หญิงที่ถูกบังคับให้คลุมหน้า เช่นนี้จะมีความอึดอัดปานใด ขอให้นึกดูเถิด

อีกประการหนึ่ง การที่ผู้ชายเป็นผู้สอนกันว่า หญิงที่เข้ากองไฟตายตามสามีเป็นหญิงที่ประเสริฐและจะได้ถึงสวรรค์เป็นแน่แท้ ฉะนั้นก็เป็นความคิดของผู้ชายที่หวงเมียของตน แม้เมื่อตนได้สิ้นชีวิตไปแล้ว ซึ่งเป็นพยานชัดเจนว่าความเห็นแก่ตัวของชายมีอย่างรุนแรงจนถึงกับบัญญัติประเพณีขึ้นไว้ให้ฆ่าผู้หญิงได้ พระพุทธเจ้าของเราได้ทรงเล็งเห็นอันตรายแก่การมอบพระศาสนาไว้ในมือแห่งชายผู้ที่ยังมิได้ละกามคุณารมณ์ เช่นนี้ จึงได้ทรงบัญญัติห้ามพระภิกษุผู้เป็นธรรมทายาทมิให้เสพเมถุน เป็นอันได้ทรงตัดหนทางที่พระภิกษุจะใช้อำนาจแห่งครัทธาเป็นเครื่องบังคับคนอื่น ๆ ได้ประพฤติดังตามความพอใจและเห็นแก่ตัวของผู้ชายอย่างที่นักบวชศาสนาอื่นได้ทำมาแล้ว

แต่ก็มีความจริงอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งข้าพเจ้าจำจะต้องยอมรับ กล่าวคือ ในการถือประเพณีต่าง ๆ ที่ทำความเดือดร้อนให้แก่ผู้หญิงนั้น พวกผู้หญิงเองบางทีก็เคร่งครัดยิ่งกว่าผู้ชาย แต่ถ้าผู้หญิงคนไหนประพฤติดีไปจากประเพณีนั้น ๆ พวกผู้หญิงนั้นเองมักจะติเตียนและนินทาอีกยิ่งกว่าผู้ชายด้วยซ้ำ ทั้งนี้เป็นเพราะเหตุไร ข้าพเจ้าจะขออนุญาตตรองสังนิษฐานดู

ประการที่ 1 ผู้หญิงยังไม่วายรู้สึกว่าเป็นผู้ที่จำเป็นต้องอาศัยผู้ชายเป็นผู้อุปถัมภ์และอารักขา นี่เป็นความรู้สึกอันฝังอยู่ในใจต่อเนื่องมาแต่ประวัติการ เมื่อรู้สึกเช่นนี้แล้วจึงได้รู้สึกว่า เป็นหน้าที่และความจำเป็นของตนที่จะต้องปฏิบัติให้ถูกใจชายผู้เลี้ยงตน เหตุฉะนั้นจึงยอมมัตตินและคลุมหน้าเพื่อให้ชายพอใจ

ประการที่ 2 ความลำบากต่าง ๆ ที่กล่าวมานั้น เป็นประเพณีที่ได้เคยเห็นประพฤติกันมาหลายชั่วคนแล้ว จนกลายเป็นของที่ไม่นึกจะโต้เถียงทีเดียว และไม่มีใครนึกว่าจะถามทีเดียวน่า เหตุไรจึงต้องมัตตินหรือคลุมหน้า คงรู้สึกอยู่แต่เพียงว่าใครไม่มัตตินหรือไม่คลุมหน้าก็ผิดมาก ต้องชานาบทันเท่านั้น

เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว ก็ต้องยืนยันว่าประเพณีต่าง ๆ ที่ให้ทุกขเวทนาแก่ผู้หญิงหรือที่ทำความลำบาก หรืออย่างต่ำเพียงบังคับให้หญิงต้องไม่สวयยังคงมีอยู่ได้ ก็เพราะผู้ชายยังปรารถนาให้คงอยู่สำหรับประโยชน์ส่วนตัวเท่านั้น

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วถึงหญิงชาติอื่น ๆ โดยมากแล้ว บัดนี้จึงต้องหันมากล่าวถึงหญิงไทยเราบ้าง

กล่าวโดยทั่วไป สภาพของหญิงไทยเราน่าดีกว่าสภาพของหญิงชาติอื่น ๆ ในมหาทวีป
เอเชียเป็นอันมากอยู่แล้ว แต่จะนับว่าดีทีเดียวได้แล้วละหรือ?

ตอบว่ายัง

หญิงไทยเรายังต้องถูกผู้ชายกีดกันและบังคับข่มขืนต่าง ๆ อยู่มาก แต่หญิงไทย
เองจะรู้สึกหรือไม่นั้น ข้าพเจ้าทราบไม่ได้แน่ เป็นแต่สงสัยว่าในสมัยนี้มีหญิงไทยบางคนเริ่ม
รู้สึกขึ้นบ้างแล้ว

ข้าพเจ้าขอหยิบยกเอาข้อความที่ควรท้วงบางอย่างมากกล่าวในที่นี้ และจะเริ่มด้วย
ข้อที่ไม่สำคัญก่อน

ในหมู่นี้เห็นหนังสือพิมพ์ต่างแสดงความเห็นกันถึงเรื่องหญิงไว้ผมยาว เป็นข้อโต้ตอบ
กันเป็นชั้นเชิงมากมาย จึงไม่เป็นความจำเป็นอะไรที่ข้าพเจ้าจะกล่าวในปัญหาอันนี้ให้ยืดยาว
ต่อไปในที่นี้ ข้าพเจ้าจึงขอรวบรัดตัดความสารภาพโดยตรงทีเดียวว่า ข้าพเจ้าผู้หนึ่งเป็นผู้ที่
ที่เห็นควรให้หญิงไทยไว้ผมยาว เพราะประการหนึ่งข้าพเจ้าเห็นมีแต่หญิงเงาะป่าเท่านั้นไว้
ผมสั้น แม้แต่หญิงชาวอาฟริกาที่ผมหยิกก็ยังอุตส่าห์จัดการปั่นผมให้สูง ตกแต่งด้วยดอกหญ้า
ดอกไม้และปักปิ่นและอาภรณ์ต่าง ๆ ประการที่ 2 หญิงไทยเราก็ได้เคยไว้ผมยาวมาแต่ก่อน
นี่เอง หนังสือทุกฉบับที่ข้าพเจ้าได้เห็นชาวต่างประเทศต่าง ทั้งได้เคย
ได้ยืมชาวต่างประเทศหลายคนพูดด้วยว่า เป็นของน่าประหลาดที่สุดที่หญิงไทย เหตุไรจึง
ตัดผมสั้นและกล่าวว่ามิหญิงชาวไทย เราหลายคนก็เค้าน่าจะสวยอยู่ดอกเสียแต่ตัดผมสั้น
จึงทำให้น่าเกลียด

ข้าพเจ้าได้เคยได้ยินผู้ชายบางคนกล่าวว่า เวลานี้ก็ไม่ได้มีข้อห้ามปรามการไว้
ผมยาวเลย และผู้หญิงไทยก็ไว้ผมยาวกันมากแล้วไม่ใช่หรือ? ข้อนี้ก็จริงอยู่ แต่ขอให้ท่านตรอง
ดูให้ดีว่าการอนุญาตนั้นเป็นประโยชน์อะไร? ต่างว่าข้าพเจ้าจะบอกแก่ท่านว่า "ข้าพเจ้า
อนุญาตและให้ท่านเดินเข้าออกในบ้านข้าพเจ้าเชิญละก็เป็นคนระยำ" เช่นนี้ ท่านจะเรียกว่า
ข้าพเจ้าได้อนุญาตอย่างเต็มใจจริง ๆ ละหรือ? การอนุญาตเช่นว่ามานั้นเป็นการอนุญาตเป็น
เชิงอยู่ไม่ใช่หรือ? การไว้ผมยาวที่ว่าอนุญาตนั้นก็คล้าย ๆ เช่น ท่านผู้หนึ่งซึ่งข้าพเจ้ารู้จัก
กล่าวว่าเห็นชอบด้วยในการให้ผู้หญิงไว้ผมยาว แต่ส่วนภรรยาของท่าน (ซึ่งท่านมีมากกว่า
1 คน) ท่านห้ามมิให้ไว้ผมเลย หญิงสาวที่ไว้ผมยาวอยู่แล้ว พอมีสามี เขาไม่ตัดผมท่านก็ตีเตียน

เขาออกจะหาว่าไม่เรียบร้อย มีสามีแล้วจะทำสวยอยู่อีก ตรงกับบทร้องสาวคำว่า "เจ้าก็มี
 ตัวแล้วจะแต่งไปให้ใครดู แต่งไปล่อชู เขาก็รู้อยู่เต็มใจ"

อีกอย่างหนึ่ง การที่หญิงกินหมากฟันดำ เป็นของที่ถูกชาวต่างประเทศติเตียนมา
 ช้านานแล้ว และข้าพเจ้าเองก็สารภาพว่า ข้าพเจ้าเองก็ชิงหญิงฟันดำอย่างที่สุด แต่ข้าพเจ้า
 ได้เห็นท่านผู้หญิงหนึ่งในหนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่ง เขียนหนังสือประชดผู้แสดงความเห็นในหนังสือพิมพ์
 อีกฉบับหนึ่ง ซึ่งแสดงความเห็นเรื่องหญิงไว้ฉวมยาว ประชดว่า ให้หญิงไทยไว้ฉวมยาวเสียเถิด
 เจ้าคุณจะได้ไม่ต้องไปหาเมียมาจากณฑลพายัพ แล้วเลยแนะนำว่าให้เลิกกินหมาก อมเมียง
 แทน ดังนี้ ถ้อยคำเหล่านี้ทำให้ข้าพเจ้าเห็นได้ทีเดียวว่ายังมีชาวไทยผู้ติบางคนที่เห็นว่า การ
 ตัดผมและกินหมากฟันดำเป็นเครื่องแสดงความสุภาพแห่งหญิง

ความเห็นเช่นนี้ข้าพเจ้าได้อ่านหรือได้ฟังแล้วอดหัวเราะไม่ได้ เพราะผู้แสดง
 ความเห็นนั้นเท่ากับโฆษณาว่าตนเป็นคนสมองเก่า เต็มไปด้วยความถือถือตามแบบของผู้ที่ยัง
 นิยมงมอยู่ในประเพณีมีเมียมาก จึงมีความต้องการห้ามผู้หญิงมิให้มีความสวยงามที่ธรรมชาติ
 ได้ประสาทให้ ถ้าบุคคลชนิดนี้ยังอยู่ตราบใดหญิงไทยเราจะพ้นจากความเป็นทาสไม่ได้ตราบ
 นั้น และเมื่อสภาพของสตรีเป็นเครื่องแสดงความรุ่งเรืองของชาติ การที่ยังคงมีชายที่พอใจ
 กอดซึ้งกับสตรีให้ต้องไม่สวย ก็ย่อมจะเป็นเครื่องแสดงอยู่ว่าชาติไทยเรายังไม่ได้ก้าวขึ้นสู่
 ความรุ่งเรืองขึ้นสูงด้วยประการฉะนี้ แต่นี่นับว่าเป็นการไม่ลู่จะสำคัญนักดอก ยังมีข้อสำคัญกว่า

ผู้หญิงไทยเราไม่ได้ถูกบังคับให้มัดตีนหรือคลุมหน้าจริงอยู่ แต่ก็ยังต้องตัดผมสั้นทา
 ฟันดำ และยังต้องถูกกีดกันไม่ให้เข้าสมาคมร่วมกับผู้ชายอย่างบริบูรณ์ เช่นหญิงชาติที่รุ่งเรือง
 ขึ้นสูงแล้ว จริงอยู่ในสมัยนี้หญิงไทยได้มีโอกาสเข้าสมาคมกับชายมากขึ้นแล้ว เช่น ในเวลา
 มืงงานออกร้านที่วัดเบญจมบพิตร และงานมิละครพุดเป็นครั้งคราว เป็นต้น แต่นี้ก็เป็นไปโดย
 อาการอันเห็นได้ว่ายังไม่ปลอดโปร่งแท้ เพราะยังมีผู้จับปากติฉินนินทาผู้หญิงที่เข้าสมาคมชาย
 เช่นนั้นอยู่บ้าง

ข้าพเจ้าได้เคยได้ยินผู้ชายบางคนพูดว่า ถ้าชินปล่อยให้ผู้หญิงเป็นอิสระยิ่งกว่าที่
 เป็นอยู่เดี๋ยวนี้ละก็ น่ากลัวจะต้องเกิดเหตุอันน่าตีเตียนขึ้นเป็นแน่ ข้อนี้ข้าพเจ้าก็ไม่เถียง แต่

ขอชี้แจงว่า ถ้าเกิดเหตุอันไม่เป็นที่พึงปรารถนาขึ้น เพราะปล่อยหญิงให้เป็นอิสระก็จะเป็น เพราะโทษแห่งประเพณีกักขังหญิงไว้ไม่ให้พบปะชาย หญิงจึงไม่รู้จักชายว่าเป็นมนุษย์สามัญ อย่างเดียวกับตน เห็นชายเป็นคนอัศจรรย์เกินเหตุไปเท่านั้น ถ้าปล่อยให้ได้มีโอกาสสมาคม กันเสียแล้ว ก็จะวายความตื่นเต้นเห็นชายเป็นตัวอะไรที่ประหลาด

อนึ่ง ข้าพเจ้าขอถามจึง ๆ สักหน่อยเกิดว่า ประเพณีกักขังหญิงตามวิสัยของผู้มีเมีย มากนั้น เป็นเครื่องป้องกันมิให้ลูกเมียเสียหายได้จริง ๆ ละหรือ? เมียน้อยในบ้านของท่าน ผู้มีบรรดาศักดิ์ มันลอบเล่นชู้กับลูกน้องของท่านบ้างหรือเปล่า? ลูกสาวของท่านไม่เคยถูก แม่สื่อพา ไปถึงชายเสียบ้างหรือ? การบังคับให้หญิงในปกครองของท่านตัดผมสั้น ทำฟันดำ เป็นเครื่องป้องกันมิให้ประพฤติกเลวไหลได้จริง ๆ เทียวหรือ?

เปล่าทั้งนั้น ประการอะไรจะล่อมกามค้นหาไว้ได้? ไม่มีเลย? มีแต่ดวงจิตของสตรี เองเท่านั้นที่จะทรمانเหนียวรั้งตัวไว้ได้ การที่หญิงในปกครองของชายไม่แตกค้ายที่ชายล่อม ไว้ นั้น ชายสำคัญว่าเป็นเพราะความคิดดีของตน หรือเพราะเสน่ห์ของตน หรืออำนาจของตน ฉะนั้นหรือ? น่าหัวเราะจริง ถ้าผู้หญิงเขาไม่ยินยอมแปลงใจอยู่ที่ล่อมนั้นแล้วก็ล่อมเขาไว้หา ได้ไม่

เวลานี้ถึงเวลาแล้วที่ชายไทยเราจะรู้สึกว่สมัยของการมีเมียมาก และกักขังหญิง ไว้อย่างปศุสัตว์นั้นล่วงเลยเสียแล้ว จะคงยึดถือประเพณีอันนั้นสมัยเช่นนี้ไว้ต่อไปอีกไม่ได้ การที่จะเปลี่ยนแปลงก็ไม่ยากอะไร เพราะคนไทยชาวชนบทซึ่งมีจำนวนนับด้วยล้านก็ถือ ประเพณี เป็นคู่ผู้ตัวเมียกันอยู่แล้ว มีแต่ชาวกรุงเทพฯ และพวกข้าราชการตามหัวเมืองบางคน เท่านั้นที่ยังมีเมียมากอยู่

การที่จะแก้ไขให้สภาพของสตรีดีขึ้น ข้าพเจ้าเห็นว่าต้องแก้ทั้งประเพณีและกฎหมาย แผ่นดิน ถ้าตราขิดชายยังได้หญิงไปเป็นภรรยาอย่างง่าย ๆ และโล่งหรือทิ้งเสียง่าย ๆ อย่างเช่น ที่เป็นอยู่เดี๋ยวนี้แล้ว ยากที่จะหวังได้เห็นหญิงไทยรับความเสมอหน้ากับชายในต่างประเทศที่ รุ่งเรืองแท้จริง ในสมัยนี้การเลี้ยงเมียไว้พร้อม ๆ กัน หลาย ๆ คน เป็นการเบี่ยงทรัพย์ จึงได้เกิดมีธรรมเนียมเปลี่ยนเมียบ่อย ๆ คือ อยู่กับคนหนึ่งจนเบื่อแล้วพอจะมีเมียใหม่ก็ได้ คนเก่าเสีย โดยหาเหตุเพียงเล็กน้อยหรือแม้ไม่มีเหตุผลเลยก็ได้ สมัยนี้มักใช้ลงแจ้งความใน หนังสือพิมพ์แทนหย่ากันตามแบบเก่า ซึ่งสะดวกดีสำหรับผู้ชาย

การที่ไล่เมียกันง่าย ๆ เช่นนี้ เป็นความเดือดร้อนอันใหญ่ยิ่งแก่ผู้หญิง เพราะผู้หญิงที่หย่ากับผัวแล้ว มิใช่ว่าจะเที่ยวหาผัวใหม่ได้ง่าย ๆ อย่างเช่น ชายหาเมียใหม่ก็หาได้ นำสงสารจริง ๆ

การที่เป็นเช่นนี้ได้ เป็นของน่าอายที่สุด ชายไทยเราหมดอายุหน้าด้านเป็นหนังช้างหนักแรดไปหมดแล้วหรือ จึงไม่ช่วยกันเดือดร้อนบ้างถึงตัวท่านจะมีได้เป็นผู้ที่ประพฤติเลวทรามเช่นนั้นเองก็ตาม แต่มีผู้ชายร่วมชาติและที่เป็นขุนนางก็มีมากประพฤติเลวทรามเช่นนั้น จะไม่ช่วยกันออกปากติเตียนบ้างหรือจะนั่งทนนิ่งดูสิ่งที่เป็นโลกวิเศษ กลายเป็นประเพณีสำหรับตราชาติเราว่าเป็นชาติของคนป่าได้ละหรือ ขอให้เข้าใจว่าคนอื่น ๆ เขาศึกษาเราเหมือนกันหมดนะท่าน ขอให้ทรงดูจงดี

ที่มา : หนังสือที่ระลึกงานนิติศาสตร์สงเคราะห์บอลล์ของสมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายแห่งประเทศไทย 10 กรกฎาคม 2513, หน้า 3-12.

ภาคผนวก ค

พรรณณะของการเป็นกุลสตรีในอดีต

สมัยก่อนสตรีไทยที่ปฏิบัติตามประเพณีโดยเคร่งครัดจะไม่มีโอกาสได้เลือกคู่ครองด้วยตนเอง โดยเฉพาะสตรีที่มีฐานะดี ผู้ใหญ่ซึ่งมักจะเป็นบิดา มารดาเป็นผู้เลือกให้ หญิงสาวที่ไม่ได้แต่งงานโดยประเพณีแล้ว จะไม่มีโอกาสได้ไปไหนตามลำพัง ไม่มีโอกาสคบเพื่อนชายได้

พ่อแม่ซึ่งเป็นผู้เลือกคู่ครองให้ลูกสาว โดยจะพิจารณาให้ ถ้าเห็นว่าเหมาะสมด้วยเหตุผลใดก็ตาม อย่างไรก็ดี พ่อแม่มักจะถามความสมัครใจของลูกก่อน ดังมีสุภาษิตว่า "ปลูกเรือนต้องตามใจผู้อยู่" "อย่าข่มขืนโคเขาให้กินหญ้า" พ่อได้ความคิดว่า หญิงมิได้ถูกบังคับให้ตามใจพ่อแม่เสมอไป

พ่อแม่หวังที่จะให้ลูกสาวมีคู่ครองที่ดี เป็นที่พึงปรารถนาแก่ครอบครัวของฝ่ายชาย ฉะนั้นจึงอบรมลูกสาวให้มีคุณสมบัติให้เข้าเกณฑ์จะถูกสู่ขอ ดังนี้ คือ

สตรีจะต้องมีคุณสมบัติอันประกอบไปด้วย "เรือนสามน้ำสี่"

เรือนสาม ได้แก่

1. เรือนกาย หมายถึง การต้องมีร่างกายสะอาด หรือรักษาความสะอาดร่างกายเป็นนิจ
2. เรือนนอน หมายถึง บ้านเรือนที่อยู่อาศัย ที่หลับนอนสะอาดเรียบร้อย
3. เรือนครัว หมายถึง การรักษาความสะอาดในครัว มีเครื่องใช้พร้อม เช่น น้ำและไฟน การประกอบอาหารรสดีแล้วคล่องว่องไว

น้ำสี่ ได้แก่

1. น้ำใจ หมายถึง ความมีน้ำใจดี เมตตา กรุณาและโอบอ้อมอารี
2. น้ำเต้าปูน หมายถึง ต้องหมั่นหยอดน้ำในเต้าปูนอยู่เสมอ (ในสมัยก่อนคนไทยกินหมาก ซึ่งเมื่อกินหมากจะต้องใช้ปูนป้ายใบพลู ถ้าเจ้าของบ้านเอาใจใส่ดี คอยเติมน้ำลงในเต้าปูน

เสมอ จะทำให้ปูนไม่แห้งแข็ง สะดวกต่อการป้ายผลู
แสดงถึงความขยันและเอาใจใส่ในงาน)

3. น้ำเซียงบันได หมายถึง การคอยหมั่นเติมและถ่ายน้ำสำหรับล้างเท้าก่อนขึ้น
บันไดบ้าน ให้มีอยู่เสมอและสะอาด ไม่เป็นที่
น่ารังเกียจ
4. น้ำค่อม หมายถึง การเตรียมน้ำสะอาดสำหรับดื่มไม่ให้พร่อง

สตรีที่ควรแก่การถูกเลือกเป็นคู่ครอง จะต้องเป็นผู้ที่หมั่นดูแลน้ำทั้งสี่ชนิดไม่ให้ขาด
ตกบกพร่องเป็นนิจลิน หมายถึงสตรีผู้นั้นมีความรับผิดชอบ มีความขยันและสะอาด อย่่างไร
ก็ตาม คำบอกเหล่านี้ไม่มีหลักฐาน การกล่าวถึง "น้ำสี่" มีความหมายแตกต่างจากนี้ ได้แก่

น้ำใจ หมายถึง การเป็นผู้มีใจดี เมตตา กรุณา โอบอ้อมอารี

น้ำคำ หมายถึง การพูดจาไพเราะ ไม่สามหาว

น้ำใช้ หมายถึง น้ำใช้ทั้งหมดดังกล่าวมาในตอนแรก ที่จะต้องมีอยู่เสมอไม่ขาด
ภาชนะ และสะอาด

น้ำมือ หมายถึง ทำอาหารเก่ง มีรสดี ทำอะไรก็ต้องสวยงามประณีต

เกณฑ์ดังกล่าวเป็นแนวทางการอบรมสตรีในสมัยก่อน ในเรื่องการดูแลกิจการ
บ้านเรือนให้เป็นที่นิยมชมชอบ แม้กาลเวลาจะผ่านไป ข้อปฏิบัติส่วนใหญ่ก็ยังมีคุณค่าอยู่ใน
สังคมไทยไม่ว่าหญิงหรือชาย ตามหลักพระพุทธานุศาสน์ กำหนดแนวทางการครองเรือนไว้ 4
ประการ สำหรับภรรยาซึ่งยังคงยึดถือเป็นบรรทัดฐานอยู่จนถึงปัจจุบัน คือ

1. การจัดการงานดี หมายถึง การเอาใจใส่และรอบรู้กิจการทุกอย่างของการ
ดำรงชีวิตในครอบครัว ดูแลอาหารการกิน ดูแลญาติมิตรตามโอกาส โอภาปราศรัยกับแขก
และบุคคลทั่วไป ปฏิบัติตนสนิทสนมกับญาติมิตรและเพื่อนบ้าน หาทางบำรุงความสุขสำราญของ
สามีและครอบครัว

2. การสงเคราะห์คนข้างเคียง หมายถึง การให้ความเคารพนับถือพ่อแม่แม่
ญาติมิตรของสามีดุจของตนเอง ให้การสงเคราะห์ตามโอกาส มีใจหนักแน่น ให้อภัยต่อพ่อแม่
ญาติมิตรที่เคารพของสามี เจริญด้วยถ้อยคำอ่อนหวานอ่อนโยน

3. การไม่ประพฤตินอกใจ หมายถึง ความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อสามี พยายามเรียนรู้นิสัยใจคอของสามี เก็บความลับของสามีและครอบครัว เมื่อรู้สึกตนว่ามีความผิดควรสารภาพและขอโทษโดยอ่อนน้อม

4. รักษาทรัพย์สินสมบัติที่สามีหามาได้ มีความมัธยัสถ์ ใช้จ่ายในทางที่ควร ไม่ตระหนี่หรือฟุ่มเฟือยจนเกินไป ไม่เล่นการพนัน ยกยอกหรือบิดบังสามีในเรื่องการกิน สละสมทรัพย์สินสมบัติที่หามาได้โดยชอบธรรม และให้เพิ่มพูนขึ้น

5. ความขยันในกิจการทั้งปวง ไม่เกียจคร้าน ตรวจตราดูแลบ้านและของใช้ให้เรียบร้อย ใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ บำรุงรักษาตนเองให้แข็งแรง สะอาดและสดชื่น เรียบร้อยอยู่เสมอ

ภาคผนวก ง

รายนามผู้ทรงคุณวุฒิและผู้เชี่ยวชาญ

รายนามผู้ทรงคุณวุฒิที่ทำการตรวจสอบแบบสอบถามความคิดเห็น จำนวน 4 ท่าน

คือ

1. รองศาสตราจารย์ ดร. แรมสมร อยู่สถาพร
2. รองศาสตราจารย์ ดร. งามนิศ สัตย์สงวน
3. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ผกา สัตยธรรม
4. อาจารย์ ทำนอง จันทิมา

รายนามผู้เชี่ยวชาญที่ให้สัมภาษณ์ จำนวน 8 ท่าน คือ

1. อาจารย์สวัสดิ์ จงกล
2. ศาสตราจารย์ สุมน อมรวิวัฒน์
3. ศาสตราจารย์ คุณดวงเดือน พิศาลบุตร
4. ศาสตราจารย์ ลีนจี หะวานนท์
5. ศาสตราจารย์ (พิเศษ) ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อรุณา
6. ศาสตราจารย์ ดร. ไพบูลย์ สีนลาร์ตัน
7. อาจารย์ไพบูลย์ เจริญกุล
8. อาจารย์เอี่ยม โตบุญเลี้ยง

ภาคผนวก จ

แบบขอความร่วมมือในการวิจัย

บันทึกข้อความ

ส่วนราชการ แผนกมาตรฐานการศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย โทร. 2183530

ที่ ทม ๐3๐9/4899

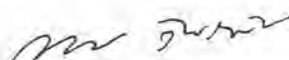
วันที่ 28 พฤษภาคม 2536

เรื่อง ขอความร่วมมือในการวิจัย

เรียน

เนื่องด้วย น.ส.ภาวิณี ไอสถกระพันธ์ นิสิตปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประถมศึกษา กำลังดำเนินการวิจัยเพื่อเสนอเป็นวิทยานิพนธ์ เรื่อง "วิวัฒนาการการจัดการศึกษาในระดับประถมศึกษาให้แก่เยาวชนสตรีไทย ระหว่างปี 2414 ถึง 2535" โดยมี รองศาสตราจารย์ ดร. สมพงษ์ จิตระดับ เป็นอาจารย์ที่ปรึกษา ในการนี้ นิสิตจำเป็นต้องเก็บรวบรวมข้อมูลที่เกี่ยวข้อง โดยการขอเรียนสัมภาษณ์ท่าน

จึงเรียนมาเพื่อขอความอนุเคราะห์จากท่านได้โปรดพิจารณาอนุญาตให้ น.ส.ภาวิณี ไอสถกระพันธ์ ได้เรียนสัมภาษณ์ท่านดังกล่าว เพื่อประโยชน์ทางวิชาการ และขอขอบคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้ด้วย

(ศาสตราจารย์ ดร.ถาวร วัชรภักย์)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

ภาคผนวก จ

ตัวอย่างแบบสอบถามความคิดเห็น

จุดมุ่งหมาย

แบบสอบถามความคิดเห็นฉบับนี้ มีจุดมุ่งหมายเพื่อต้องการทราบความคิดเห็นของท่าน เกี่ยวกับการจัดการศึกษาในระดับประถมศึกษาให้แก่เยาวชนสตรีไทย ในระหว่างปีพุทธศักราช 2414 ถึงปีพุทธศักราช 2535 ในด้านต่าง ๆ ดังนี้

1. สภาพการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาให้แก่เยาวชนสตรีในแต่ละยุค
2. แนวคิดในการจัดการศึกษาให้แก่เยาวชนสตรีในแต่ละยุค
3. จุดมุ่งหมายในแผนการศึกษาชาติ กับความสอดคล้องกับการจัดการศึกษาให้แก่เยาวชนสตรี
4. ประสบการณ์และการมีส่วนร่วมและเกี่ยวข้องกับกรจัดทำหลักสูตร นโยบาย การกำหนดจุดมุ่งหมายหลักสูตร เอกสารหลักสูตร เนื้อหาอัตราเรียน กระบวนการเรียน- การสอน สื่อ การวัดและประเมินผล
5. การปรับปรุงแก้ไขการเรียนการสอนที่จัดให้เยาวชนสตรี และแนวโน้มการจัดการศึกษาให้เยาวชนสตรีในอนาคต

โดยแบ่งเป็น 2 ตอน ดังนี้

ตอนที่ 1 สถานภาพผู้ให้ข้อมูล

- 1.1 วัน เวลาที่ให้ข้อมูล.....
- 1.2 ชื่อ นามสกุล ผู้ให้ข้อมูล.....
- 1.3 ตำแหน่ง.....
- 1.4 สถานที่ทำงาน.....

- 1.5 ประสบการณ์และผลงานทางวิชาการ.....
-
-
-
- 1.6 ระยะเวลาที่ทำงาน.....ปี
- หมายเหตุ.....
-
-
-

ตอนที่ 2 ความคิดเห็นเพิ่มเติมข้อมูลที่ท่านทราบ เกี่ยวกับการจัดการศึกษาให้แก่เยาวชนสตรี
ในระดับประถมศึกษา

การจัดการศึกษาให้แก่เยาวชนสตรี ผู้วิจัยแบ่งเป็น 5 ยุค

ยุคการศึกษาเยาวชนสตรีชั้นสูง (พ.ศ.2414-2440)

2.1 การจัดการศึกษาในยุคนี้ เยาวสตรีสามัญได้รับการศึกษาอักษรวิธีน้อย หรือ
ไม่ได้รับเลย เนื่องจากการให้การศึกษาส่วนใหญ่กระทำกันที่วัด สภาพดังกล่าวไม่เอื้อต่อการ
เข้ารับการศึกษ ทั้งรัฐเห็นว่าควรให้การศึกษาในฝ่ายกุลบุตรเป็นสำคัญกว่า ดังพระราชดำรัส
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ว่า

...ถ้ารับเป็นทุนของรัฐทั้งหมดเห็นว่าจะตั้งโรงเรียนผู้ชาย เป็นปลูกคน
ไว้ใช้ ดีกว่าตั้งโรงเรียนผู้หญิง ซึ่งเป็นหน้าที่ของตนเองที่จะต้องหาวิชา
ใส่ตัว...รัฐช่วยแต่ให้มีสถานที่แลตรวจตราปลดเปลื้องความขัดข้องก็
พอสมควรแล้ว...

(ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ, 2507)

จากข้อความดังกล่าว ท่านมีความคิดเห็นอย่างไรเกี่ยวกับโอกาสเข้ารับการศึกษ
ของเยาวชนสตรีและกุลบุตร และสิ่งที่มีอิทธิพลต่อการเข้ารับการศึกษ
ของเยาวชนสตรีสามัญและ
กุลบุตร

.....

.....

2.2 การจัดการศึกษาให้แก่เยาวชนสตรีในยุคนี้นแบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ การจัดการศึกษาให้เยาวชนสตรีชั้นสูง และการจัดการศึกษาให้แก่เยาวชนสตรีสามัญ

การศึกษาเยาวชนสตรีสามัญ เน้นเรื่องงานบ้าน การครัว การฝีมือ และงานอาชีพ รวมทั้งจรรยา

การศึกษาเยาวชนสตรีชั้นสูง เน้นงานบ้าน การครัว การฝีมือ กิริยามารยาท ที่เป็นคุณสมบัติของกุลสตรี การรับราชการฝ่ายใน (กรณีศึกษาในพระบรมมหาราชวัง) รวมทั้งอบรมด้านวัฒนธรรมจรรยา และวิชาหนังสือ ซึ่งเยาวชนสตรีสามัญน้อยนักที่จะได้รับ

จากข้อความดังกล่าว ท่านมีความคิดเห็นอย่างไรเกี่ยวกับความแตกต่างในการให้การศึกษาแก่เยาวชนสตรีสามัญ และเยาวชนสตรีชั้นสูง รวมทั้งสิ่งที่มีส่วนเกี่ยวข้องในการให้การศึกษาดังกล่าว

.....

ยุคเริ่มการศึกษาเยาวชนสตรีสามัญ (พ.ศ.2441-2445)

2.3 เมื่อเยาวชนสตรีสามัญเริ่มตื่นตัวเข้ารับการศึกษาในระบบโรงเรียน ดังนั้นจึงมีการกำหนดหลักสูตรชายหญิง เพื่อความเหมาะสมขึ้น คือ หลักสูตรสามัญศึกษา พ.ศ.2454 หลักสูตรฉบับนี้จัดให้เรียนวิชาสามัญ ซึ่งแบ่งเป็นวิชาบังคับ และวิชาไม่บังคับ และวิชาบังคับเลือก (หรือวิชาชั้น)

วิชาบังคับ ได้แก่ จรรยา ภาษาไทย เลข ความรู้เรื่องเมืองไทย การรักษาตัว กำหนดให้เรียนทั้งเยาวชนสตรีและกุลบุตร แต่อัตราเวลาเรียนต่างกัน โดยจัดให้กุลบุตรมีเวลาเรียนมากกว่า ในวิชาภาษาไทย เลข ความรู้เรื่องเมืองไทย การรักษาตัว ส่วนจรรยาจัดให้เรียนเท่ากัน

วิชาไม่บังคับ ได้แก่ วิทยา ศิลป การทหาร คำนวณ ภูมิศาสตร์ นงคาวดาร วาดเขียน ยิมนาสติกส์ กำหนดให้เรียนเฉพาะกุลบุตร

วิชาบังคับเลือก ได้แก่ การฝีมือ เพาะปลูก และค้าขาย กำหนดให้เยาวชนสตรีเรียนเพียงวิชาการฝีมือ ส่วนอีก 2 วิชา สำหรับกุลบุตรเท่านั้น จัดให้เยาวชนสตรีมีเวลาเรียนมากกว่ากุลบุตร

แต่เมื่อรวมเวลาเรียนทั้งหมดแล้ว ทั้งเยาวสตรีและกุลบุตรมีเวลาเรียนใน 1 สัปดาห์เท่ากัน คือ กุลบุตรเรียน 27-28 ชั่วโมงต่อสัปดาห์ เยาวสตรีเรียน 28 ชั่วโมงต่อสัปดาห์เช่นกัน

จากข้อความดังกล่าว ท่านมีความคิดเห็นว่า การกำหนดหลักสูตรดังกล่าวมีความเหมาะสมหรือไม่เพียงใด ในด้านเนื้อหา และอัตราเวลาเรียนในแต่ละวิชา

.....

2.4 ในยุคนี้แม้รัฐบาลจะมีนโยบายขยายการศึกษา และเน้นความสำคัญของการศึกษาเป็นสิ่งที่ทุกคนควรรู้ แต่ความเป็นจริงแล้ว เนื่องจากระยะนี้บ้านเมืองอยู่ในระยะสร้างชาติสมัยใหม่ ดังนั้นการจัดการศึกษาให้แก่เยาวสตรีจึงทำได้น้อย เมื่อเทียบกับการจัดการศึกษาให้แก่กุลบุตร

จากข้อความดังกล่าว ท่านมีความคิดเห็นอย่างไรกับการที่ให้กุลบุตรได้รับโอกาสทางการศึกษามากกว่าเยาวสตรี

.....

ยุคการจัดการศึกษาเยาวสตรีอย่างเป็นระบบ (พ.ศ.2456-2474)

2.5 ในยุคนี้นับว่าจำนวนเยาวสตรีที่เข้ารับการศึกษามีปริมาณเพิ่มขึ้นกว่ายุคที่ผ่านมา จากการสนับสนุนของรัชกาลที่ 6 ที่ทรงเห็นความสำคัญในการเข้ารับการศึกษ ทั้งกุลบุตรและเยาวสตรีจึงมีโอกาสดำเนินการศึกษา จากการประกาศพระราชนิพนธ์ตีพิมพ์การศึกษา ในปี พ.ศ.2464 ถ้าพิจารณาในด้านแผนการศึกษา และหลักสูตร จะเห็นว่าทั้งเยาวสตรีและกุลบุตรมีเวลาเรียนที่แตกต่างกันในบางเนื้อหาวิชา และในบางเนื้อหาวิชาเยาวสตรีไม่มีโอกาสเรียน เช่น หัตถกรรม กสิกรรม และพาณิชยกรรม ส่วนในด้านเวลาเรียนกำหนดให้เยาวสตรีเรียนน้อยกว่ากุลบุตร 2 ปี ส่วนกุลบุตรมีเวลาเรียน 5 ปี แต่เมื่อรวมเวลาเรียนทั้งหมดแล้วไม่ว่าจะเรียน 3 ปี หรือ 5 ปี ใน 1 สัปดาห์ก็เรียน 25 ชั่วโมงเท่านั้น

จากข้อความดังกล่าว ท่านมีความคิดเห็นอย่างไรเกี่ยวกับข้อความต่อไปนี้
ในด้านความแตกต่างของวิชาเรียนที่กำหนดให้เรียนในบางวิชา มีความ
เหมาะสมหรือไม่ เพียงใด

.....
.....
.....

ในด้านเวลาเรียนที่กำหนดให้เยาวชนสตรีเรียน 3 ปี และกลุ่มบุตรเรียน 5 ปี
สำหรับกลุ่มบุตร มีความเหมาะสมหรือไม่ เพียงใด

.....
.....
.....

สิ่งที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาในยุคนี้

.....
.....
.....

ยุคปรับปรุงคุณภาพทางการศึกษาของเยาวชนสตรี (พ.ศ.2475-2502)

2.6 การจัดการศึกษาในยุคนี้ เน้นการศึกษาภาคบังคับให้แก่เด็กทุกคนไม่เลือก
เพศ ชาติ ศาสนา ซึ่งได้กล่าวไว้ในแผนการศึกษาฉบับ พ.ศ.2484 นอกจากนี้ในแผน
การศึกษาชาติฉบับดังกล่าว ยังกล่าวถึงการศึกษาของเด็กหญิงว่า "ต้องได้รับการศึกษา
เสมอภาคเท่าชาย แต่หญิงมีภาระพิเศษโดยธรรมชาติ ท่านให้วางหลักสูตรการศึกษาของหญิง
ให้มีขีดเพี้ยนกับของชายบ้าง แต่จะไม่ขีดเพี้ยนโดยปริมาณหรือโดยส่วนสูงต่ำนั้นเลย"

(เอกสารประกอบการเรียนพื้นฐานการศึกษา, ม.ป.ป.)

จากข้อความดังกล่าว ท่านมีความคิดเห็นอย่างไรเกี่ยวกับการจัดการศึกษา
ให้กับเยาวชนสตรีในยุคนี้ และในยุคที่ผ่านมาในด้านความเสมอภาค และโอกาสในการเข้ารับ
การศึกษา

.....
.....

สิ่งที่มีอิทธิพลที่มีผลต่อการจัดการศึกษาในยุคนี้

.....
.....
.....

ยุคพัฒนาคุณภาพทางการศึกษาของเยาวสตรี (2503-2535)

2.7 ท่านมีความคิดเห็นอย่างไรเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง สังคมและเศรษฐกิจ รวมทั้งค่านิยมที่มีผลต่อการศึกษาของเยาวสตรีในปัจจุบัน ทั้งในด้านดีและด้านไม่ดี

.....
.....
.....

2.8 ภาวะเศรษฐกิจและสังคม ในยุคนี้มีผลทำให้มีการแบ่งแยกเพศน้อยลง กล่าวคือ เมื่อสตรีต้องออกไปประกอบอาชีพนอกบ้าน ดังนั้นบุรุษจึงมีส่วนร่วมในกิจการงานบ้านด้วย

ท่านมีความคิดเห็นอย่างไรกับข้อความดังกล่าว

.....
.....
.....

2.9 ท่านมีความคิดเห็นอย่างไรเกี่ยวกับการให้การศึกษาแก่เยาวสตรีในสมัยของท่าน (กรุณาเล่าถึงการจัดการเรียนการสอนในสมัยของท่าน).....

.....
.....
.....

ท่านคิดว่าการเรียนการสอนที่จัดให้เยาวชนสตรีในสมัยของท่านเหมือนและ
ต่างกัน กับการจัดการศึกษาให้แก่เยาวชนสตรีในปัจจุบันอย่างไร.....
.....
.....

2.10 ปัญหาการจัดการเรียนการสอนที่จัดให้เยาวชนสตรี ตามที่ท่านมีประสบการณ์
.....
.....
.....

และท่านมีวิธีแก้ไขอย่างไร.....
.....
.....

2.11 ถ้าท่านเป็นผู้หนึ่ง ที่เกี่ยวข้องกับการวางแผนการศึกษาให้แก่เยาวชนสตรีไทย
ท่านจะวางแผนและดำเนินการอย่างไร.....
.....
.....

2.12 ข้อเสนอแนะอื่น ๆ.....
.....
.....

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ นางศนิชา กาเจริญ (ภาวิณี ไอลักษณ์) เกิดเมื่อวันที่ 18 พฤศจิกายน พ.ศ. 2504 สำเร็จการศึกษาคณะศึกษาศาสตร์ศึกษานำบัณฑิต (ค.ศ.บ.) จากวิทยาลัย-เทคโนโลยีราชมงคล ปัจจุบันรับราชการในตำแหน่ง อาจารย์ 1 ระดับ 4 โรงเรียนศาลเจ้า เขตบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร

